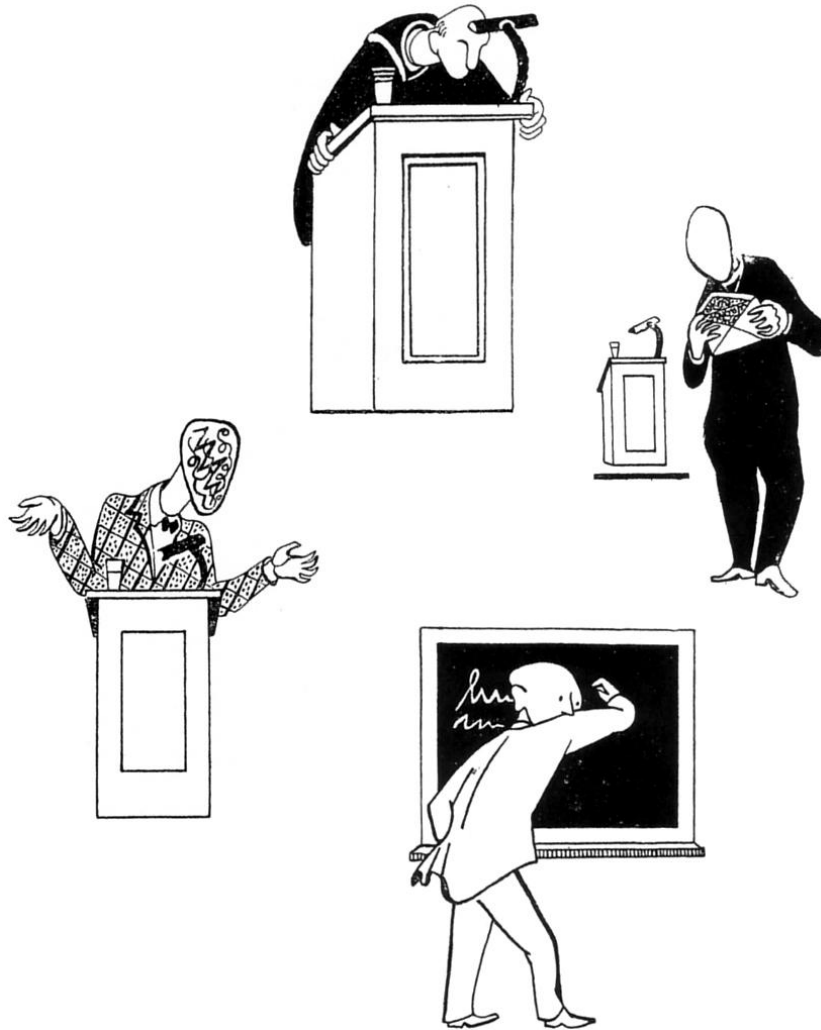

De cursus ‘kerkelijke architectuur’ (1946-1973) in de vakpers

Onderzoek naar de functie van de vakpers als platform voor kennisverspreiding en discussie

Karakterisering van enkele (gast)docenten (Uit: *Katholiek Bouwblad* 16 (1948) nr. 2)

Student: Mark Evers MSc (3422607)
Begeleider: dr. D.R.E. van de Vijver
Tweede lezer: dr. M. Hurx
juni 2011

Masterthesis Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg
Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht

Inhoudsopgave

Inleiding	3
1 De cursus ‘kerkelijke architectuur’ in de vakpers.....	7
Gepubliceerde lezingen.....	8
Lezingen naar aanleiding van de tentoonstelling ‘Nederlands Nieuwe Kerken’	11
Projecten van cursisten en docenten	14
De rol van de cursus ‘kerkelijke architectuur’ in tentoonstellingen	19
2 Cursus ‘kerkelijke architectuur’ voer voor discussie.....	22
Teleurstelling	22
Kritiek op de doelstellingen van de cursus ‘kerkelijke architectuur’	24
De internationale prijsvraag voor een bedevaartskerk te Syracuse	30
Gevolgen van de kritiek op de lesinhoud.....	34
Conclusie.....	39
Literatuurlijst.....	40
Bijlage 1: Historiografie van de ‘Bossche School’	44

Inleiding

De verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog zijn voor het bisdom 's-Hertogenbosch aanleiding om een cursus 'kerkelijke architectuur' (1946-1973) in het leven te roepen. Het bisdom richtte vervolgens de *Mgr. Van Heukelumstichting* op om de cursus mogelijk te maken. Na verloop van tijd komt de cursus bekend te staan als 'Bossche School'. Deze cursus heeft als doel architecten tot kerkbouwers op te leiden. Deelname is mogelijk voor bouwkundig ingenieurs en afgestudeerden van de academie voor bouwkunst te Amsterdam of Tilburg. Studenten bouwkunde en andere belangstellenden kunnen als toehoorder de algemene lesdagen volgen. Initiatiefnemer van de cursus is de priester Henricus van Helvoort (1902-1990), hij is op dat moment directeur van het bouwbureau van het bisdom 's-Hertogenbosch. De architecten Nico van der Laan (1908-1986) en Cees Pouderoyen (1912-1993) krijgen de leiding in handen en zijn verantwoordelijk voor de inhoud van de cursus. De monnik Dom Hans van der Laan (1904-1991), de broer van Nico, speelt een grote rol in de ontwikkeling van de lessen. Alvorens hij in 1927 tot het klooster toetreedt, studeert hij bouwkunde aan de Technische Hogeschool Delft. Hij richt in 1925 met een aantal studiegenoten de *Bouwkundige Studiekring* op, die met regelmaat bij professor Granpré Molière thuis bijeenkomt. Gedurende deze bijeenkomsten bestuderen ze onder andere het neothomistische gedachtegoed, in het bijzonder het essay *Art et Scolastique* (1920) van de Franse filosoof Jacques Maritain.¹ De kunstleer van Jacques Maritain is van belang voor de cursus 'kerkelijke architectuur', omdat dit het referentiekader vormt voor een groot deel van de lessen.

Tot eind 1952 bouwen de verschillende Nederlandse bisdommen 76 in totaal nieuwe katholieke kerken, daarnaast zijn ze verantwoordelijk voor het herstel of de herbouw van in totaal 565 kerken.² Het aandeel van afgestudeerde cursisten is op dat moment klein, pas in 1952 verwerven de eerste vijf studenten hun diploma.³ Dit hoeft overigens niet te betekenen dat de cursus 'kerkelijke architectuur' niet betrokken is bij de kerkbouw, aangezien cursisten, leiding en toehoorders over het algemeen praktiserende architecten zijn. Uit een inventarisatie van de *Prof. Dr. G. van der Leeuwstichting* blijkt dat tussen 1945 en 1963 alle kerkgenootschappen in Nederland samen ongeveer 1300 nieuwe kerken hebben gebouwd.⁴ Op dit moment is er vanuit de overheid veel belangstelling voor 'jonge' bouwkunst. De *Rijksdienst voor de Monumentenzorg* voerde diverse inventarisaties uit in het kader van het *Categoriaal Onderzoek Wederopbouw 1940-1965*. In de inventarisatierapporten *Kerken Noord-Brabant* (2004) en *Kloosters* (2005) staan meerdere gebouwen van de 'Bossche School'.⁵ De *Rijksdienst voor de Monumentenzorg* en het *Nederlands Architectuurinstituut* publiceren in 2002 het boek *Toonbeelden van de wederopbouw. Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland* met daarin 'geen toppers maar toonbeelden die typerend, kenmerkend of representatief zijn voor

¹ Het neothomisme grijp terug op de middeleeuwse scholastiek van de monnik Thomas van Aquino (1225-1274) en is een van de belangrijkste stromingen binnen de katholieke filosofie. Zie: Hans Joachim Störig, *Geschiedenis van de filosofie*, Utrecht 2008³² (1959), pp. 628-630.

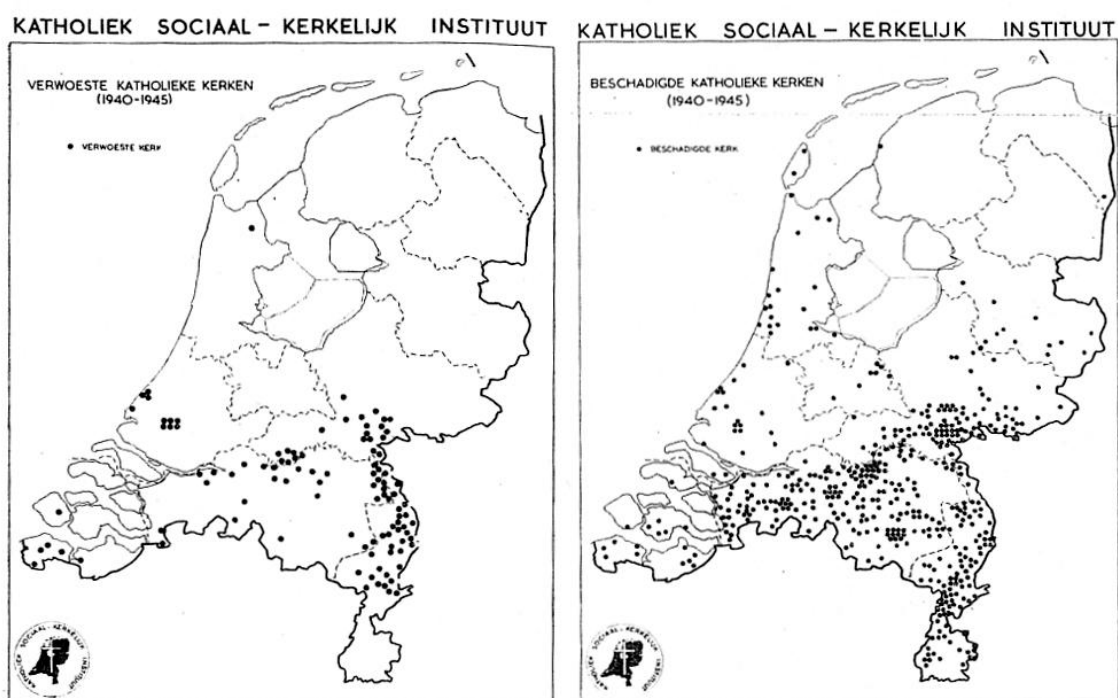
² H. van Helvoort, 'De situatie van de kerkbouw in Nederland na de oorlog', *Katholiek Archief* 7 (1952) nr. 51 (19 december), p. 1020.

³ Van Helvoort 1952 (zie noot 2), p. 1020.

⁴ G. Blankesteijn-Blees en H. Klarenbeek, *Lijst van Nederlandse kerken 1945-1963*, Amsterdam 1963, p. 7.

⁵ Renout Robbertz, *Kloosters. Categoriaal Onderzoek Wederopbouw 1940-1965*, Zeist 2005; Eva Wijdeveld, *Kerken Noord-Brabant. Categoriaal Onderzoek Wederopbouw 1940-1965*, Zeist 2004.

deze periode'.⁶ De auteurs hanteren een onderverdeling in tien thema's; het thema *Verzuiling* geeft een beknopt overzicht van de kerkelijke wederopbouw. Hieruit blijkt dat de hervormden het meest open stonden voor liturgische en architectonische vernieuwingen in tegenstelling tot de katholieke kerkbouw die tot eind jaren vijftig over het algemeen traditioneel was.⁷ Dit verandert aan het eind van de jaren vijftig toen de katholieke architecten de eerste kerken met in het zicht gelaten gewapend beton bouwden. Het klooster *Sint Benedictusberg* in Vaals, ontworpen door Dom Hans van der Laan die daar als monnik woonde, staat bekend als een gebouw van de 'Bossche School' waarin hij de theorie van het plastische getal in de praktijk toepaste.⁸ De cursus 'kerkelijke architectuur' geeft Van der Laan de mogelijkheid om onderzoek te doen naar deze 'theoretische, absolute en exacte theorie voor de architectuur' en aan de cursisten voor te leggen.⁹ Hij publiceert de resultaten van dit onderzoek in twee boeken *Le nombre plastique* (1960) en *De architectonische ruimte* (1977).

Afb. 1 Overzichtkaarten met links de verwoeste en rechts de beschadigde kerken als gevolg van de Tweede Wereldoorlog. (uit: Van Helvoort 1952, p. 1018)

Voor de gemeente 's-Hertogenbosch voerde ik in het kader van een stage een historiografisch onderzoek naar het begrip 'Bossche School' uit. De stageopdracht vormde de eerste fase van een onderzoek dat heeft geleid tot een inventarisatie en waardering van 'Bossche School' architectuur in de gemeente. Uit het historiografisch onderzoek blijkt dat er geen eenduidige definitie van de 'Bossche School' bestaat.¹⁰ De architectuurpublicisten Hilde de Haan en Ids Haagsma schrijven in enkele publicaties uit de jaren tachtig en negentig dat de naam 'Bossche School'

⁶ Marieke Kuipers (red.), *Toonbeelden van de wederopbouw. Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland*, Zwolle 2002, p. 7.

⁷ Kuipers 2002 (zie noot 6), p. 81.

⁸ Kuipers 2002 (zie noot 6), p. 92.

⁹ Kuipers 2002 (zie noot 6), p. 92.

¹⁰ Zie bijlage 1: M.J.M.T. Evers, *Historiografie van de Bossche School*, 's-Hertogenbosch 2010.

aanvankelijk voortkwam uit de overeenkomsten met de architectuur van de ‘Delftse School’ en de bijnaam ‘basiliekbouwers’ kregen.¹¹ Volgens de auteurs is er pas sprake van ‘Bossche School’ op het moment dat de architecten het basiliekschema loslaten. Recentelijk publiceerden ze *Gebouwen van het Plastische Getal. Een lexicon van de ‘Bossche School’* (2010). In feite is dit boek een uitgebreidere versie van *Het Plastisch Lexicon* (1996) waar ze ondermeer een gids en een atlas aan toevoegden om zo een overzicht van de ‘Bossche School’ te krijgen. De architectuurpublicist Tom Maas meent in zijn afstudeerscriptie dat er sprake is van een duidelijke fasering in de architectonische vormgeving van de ‘Bossche School’. In de basilicale fase is de overeenkomst van de traditioneel ingestelde ‘Delftse School’ groot.¹²

Frans Jozef van der Vaart publiceert in 1991 het artikel *de Bossche School*, waarin hij chronologisch de ontstaansgeschiedenis van de cursus ‘kerkelijke architectuur’ beschrijft.¹³ In 1999 promoveert hij aan de Radboud Universiteit Nijmegen met het proefschrift *Bedelordekloosters, ’s-Hertogenbosch en de Bossche School*, het derde en laatste deel bestaat uit het voorgaande artikel.¹⁴ Hij verdeelt de ontwikkeling van de cursus in enkele ontwikkelingsstadia. De beginjaren (1946-1952) ‘*zou men kunnen karakteriseren als een zoeken naar toepassingsmogelijkheden voor “die onveranderlijke wetmatigheid”, het plastische getal*’.¹⁵ Deze vinden de cursisten en docenten in vroegchristelijke en romaanse kerkbouw; de bouwproductie kenmerkt zich op dat moment door de bouw van basilieken en centraalbouw. Vanaf 1952 levert de cursus de eerste gediplomeerden, in deze fase zwelt de kritiek aan op de uitgangspunten. De waarde van het ‘plastische getal’ staat niet zozeer ter discussie, wel het bouwen met een vroegchristelijke vormtaal en de afkeer van de toepassing van moderne bouwmaterialen. Het volgende ontwikkelingsstadium noemt Van der Vaart ‘versobering’ (1960-1966); ‘*het basiliekschema werd verlaten om te experimenteren met ongedetailleerde kubische bouwlichamen*’.¹⁶ Uit de historiografie blijkt dat de fasering het gevolg is van een discussie die voor- en tegenstanders van de cursus met elkaar voerden. De historiografie is als bijlage aan deze scriptie toegevoegd, het vormde de aanleiding om dit onderwerp nader te onderzoeken. Van de studiebijeenkomsten bestaan geluidsbanden, maar deze zijn (nog) niet toegankelijk. Als registratie van de gang van zaken gedurende de lessen kunnen ze duidelijkheid verschaffen over de gevoerde interne discussies.

Uit Van der Vaarts proefschrift blijkt dat de vaktijdschriften en met name het *Katholiek Bouwblad* belangrijke bronnen zijn die inzicht geven in de gevoerde gedachteswisselingen rond de cursus ‘kerkelijke architectuur’. Ids Haagsma en Hilde de Haan bestempelen het *Katholiek Bouwblad* zelfs als de spreekbuis van de cursus ‘kerkelijke architectuur’.¹⁷ Hoewel de cursus ‘kerkelijke architectuur’ tot 1973

¹¹ Ids Haagsma en Hilde de Haan, *Het Plastisch Lexicon. Een kleine encyclopedie van de ‘Bossche School’*, Haarlem 1996; Ids Haagsma en Hilde de Haan, ‘Dom H. van der Laan. Speurtocht naar de grondbeginselen van architectuur’, *Intermediair* 17 (1981) nr. 7 (13 februari), pp. 1-13; Hilde de Haan en Ids Haagsma, *Gebouwen van het Plastische Getal. Een lexicon van de ‘Bossche School’*, Haarlem 2010.

¹² Tom Maas, *De eigen wetgeving der architectuur. Doctoraalscriptie over woorden en werken van Dom H. van der Laan en de Bossche School*, Voorburg 1988, p. 85.

¹³ F.J. van der Vaart, *de Bossche School, ’s-Hertogenbosch* 1991 (Boschboombladeren, 39).

¹⁴ Frans Jozef van der Vaart, *Bedelordekloosters, ’s-Hertogenbosch en de Bossche School*, Nijmegen 1999

¹⁵ Van der Vaart 1999 (zie noot 14), p. 190.

¹⁶ Van der Vaart 1999 (zie noot 14), p. 205.

¹⁷ Haagsma en De Haan (zie noot 11), p. 53.

duurde, verschenen er na 1960 nog maar sporadisch artikelen over de cursus in het *Katholiek Bouwblad*. Het tijdschrift verscheen vanaf jaargang 27 (1960) met de naam *Tijdschrift voor Architectuur en Beeldende Kunsten* (TABK) en hield als ondertitel *Katholiek Bouwblad*. Vanaf deze jaargang stopt Nico van der Laan als redacteur, omdat de redactie *'zich niet wilde binden aan een groep of school'*.¹⁸ In de jaren tachtig verschijnen er met regelmaat publicaties over de 'Bossche School' als een architectuurstroming in plaats van een architectuuropleiding.¹⁹ Voor dit onderzoek zijn de publicaties die voornamelijk tussen 1946 en 1965 in de verschillende vakbladen verschenen van belang.

Deze masterscriptie gaat in op de vraag welke argumenten en uitspraken in de vakpers van invloed waren op de theoretische en architectonische ontwikkeling van de cursus 'kerkelijke architectuur'. Aan de ene kant vormde de vakpers een podium voor betrokkenen bij de cursus om hun ideeën aan de buitenwereld te tonen. Daarnaast was de vakpers een forum voor mede- en tegenstanders van de cursus. Deze dubbelrol vormt de belangrijkste reden om de masterthesis in twee delen te splitsen. Voor beide delen is de relatie van de actoren met de cursus 'kerkelijke architectuur' alsmede met zijn ontwikkeling aangegeven. Het eerste deel van het onderzoek is een weergave van de wijze waarop betrokkenen bij de cursus 'kerkelijke architectuur' de vakpers gebruikten als medium om naar buiten te treden. Wat is de rol van de auteurs binnen de cursus en onder welke categorie vallen hun publicaties? De paragrafen van het eerste deel vormen tevens de indeling in publicatiecategorieën. Het tweede deel geeft de reacties weer die de cursus 'kerkelijke architectuur' oproept. Welke argumenten hanteren tegenstanders van de cursus in de vakpers en op welke wijze reageren de betrokkenen op deze argumenten? De tekst bezit een relatief groot aantal citaten. Met de keuze voor een letterlijke reproductie van de argumenten en uitspraken, in plaats van een interpretatie, is getracht de nuanceverschillen tussen de auteurs weer te geven.

¹⁸ Van der Vaart 1999 (zie noot 14), p. 204.

¹⁹ Zie bijlage 1: Historiografie van de 'Bossche School'.

1 De cursus ‘kerkelijke architectuur’ in de vakpers

Het *Katholiek Bouwblad* was aanvankelijk de voornaamste spreekbuis voor de cursus ‘kerkelijke architectuur’. Het artikel ‘Onze plaats te midden van de vakbladen’ geeft het belang aan van het *Katholiek Bouwblad* te midden van andere vaktijdschriften als *Bouw*, *Forum* en *Bouwkundig Weekblad*.²⁰ Het weekblad *Bouw* heeft volgens de redactie van het *Katholiek Bouwblad* als doel om alle facetten van de bouwkunst te omvatten. Het *Katholiek Bouwblad* onderscheidt zich met name van *Bouw* door een enkel uitgangspunt door te laten werken in het hele bouwproces. Het verschil met *Forum* is volgens de redactie lastiger te omschrijven, aangezien het blad voortkwam uit bijeenkomsten van katholieke architecten. De ontwikkeling van een bouwwijze waarmee katholieke architecten hun vak kunnen uitoefenen is niet de taak van *Forum*.²¹ Het *Katholiek Bouwblad* neemt deze taak op zich. De cursusleider Nico van der Laan publiceerde voor aanvang van het cursusjaar 1947/1948 een prospectus van de lesinhoud in het *Katholiek Bouwblad*. In de loop van drie jaar zou de cursus zich richten op drie lesdomeinen. ‘In de eerste plaats gaat het om de studie der regels van de architectonische vormgeving in de kerkelijke architectuur ... Vervolgens zal nodig zijn een systematische documentatie van die regels aan de hand van de monumenten der traditie, om tenslotte te komen tot de toepassing van die regels bij het ontwerpen van kerkgebouwen’.²² De inhoud van de cursus stond op dat moment echter nog niet vast. Studiecahiers, bestaande uit een aantal stencils met de lesstof, vormden het geschreven cursusmateriaal voor de studiebijeenkomsten. De docent H. Thunissen (1880-1978) schrijft dat de cursus toegankelijk is voor architecten die een opleiding aan een HBO of de Technische Hogeschool hebben afgerond. De colleges en oefeningen vinden op zaterdagmiddag in het Kruithuis in ’s-Hertogenbosch plaats, daarnaast worden uitgebreidere opdrachten in studieweekenden behandeld.²³ Over de gang van zaken gedurende de studiebijeenkomsten verschenen maar enkele verslagen.²⁴ Hieruit blijkt dat er meerdere sprekers met uiteenlopende onderwerpen aan het woord kwamen, in de discussierondes gaven de aanwezigen daar commentaar op. De geluidsbanden van de studiebijeenkomsten geven naar alle waarschijnlijkheid een duidelijker beeld van de bijdragen van de docenten, gastsprekers en cursisten aan de theoretische ontwikkeling van de cursus. Middels aankondigingen in het *Bouwkundig Weekblad* en *Bouw* werden gegadigden opgeroepen om deel te nemen aan de cursus.²⁵

²⁰ Anoniem, ‘Onze plaats te midden van de vakbladen’, *Katholiek Bouwblad* 14 (1946) nr. 1/2 (oktober), p. 9.

²¹ Anoniem 1946 (zie noot 20), p. 9.

²² N. van der Laan, ‘Cursus kerkelijke architectuur te ’s-Hertogenbosch’, *Katholiek Bouwblad* 15 (1947) nr. 1 (18 oktober), p. 12-13.

²³ H. Thunissen, ‘De Academie voor Kerkelijke Kunst te ’s-Hertogenbosch’, *Het Gildeboek* 35 (1953) nr. 4, pp. 75-76.

²⁴ Peter van Amiëns, ‘Studiebijeenkomst kerkelijke architectuur. 14-15 november, Kruithuis, ’s-Hertogenbosch’, *Katholiek Bouwblad* 21 (1954) nr. 5 (5 december), pp. 67-69; B.J. Koldewey, ‘Explosies in het Kruithuis’, *Katholiek Bouwblad* 22 (1955), pp. 282-283.

²⁵ Anoniem, ‘Cursus kerkelijke architectuur’, *Bouw* 5 (1950) nr. 41, p. 678; Anoniem, ‘Cursus kerkelijke architectuur’, *Bouw* 8 (1953) nr. 40, p. 779; Anoniem, ‘Cursus “kerkelijke architectuur”, R.K. Leergangen’, *Bouwkundig Weekblad* 64 (1946) nr. 4 (12 maart), pp. 40-41; Anoniem, ‘Kerkelijke architectuur’, *Bouw* 8 (1953) nr. 49, p. 956; Anoniem, ‘Kerkelijke architectuur’, *Bouw* 20 (1965) nr. 5 (30 januari), p. 163; Anoniem, ‘Kerkelijke architectuur’, *Bouw* 21 (1966) nr. 9 (26 februari), p. 324.

Gepubliceerde lezingen

Het *Katholiek Bouwblad* speelde vanaf de start een belangrijke rol voor de cursus. Het tijdschrift publiceerde enkele lezingen van verschillende docenten en studenten. Als inleiding op de eerste studiebijeenkomst houdt de monnik Nicolaas Boer enkele lezingen over liturgie en architectuur. Hij definieert liturgie als de zichtbare uitingen van het katholicisme.²⁶ Het kerkgebouw speelt om deze reden een belangrijke rol binnen de katholieke liturgie. Het heeft een driedubbele rol als getuigenis van de gelovigen die de Kerk vormen, van God die op aarde woont en van de afspiegeling van de hemel op aarde. Enkel een geloofsleer in rationele formuleringen maakt nog geen godsdienst. De mens drukt deze op *'poëtische, creatieve, symbolische of monumentale wijze'* uit in de liturgie.²⁷ Uiteindelijk moet de bouw van een kerk leiden tot een eenheid van het zichtbare en het onzichtbare maar ook van het natuurlijke en het bovennatuurlijke. Het bereiken van deze eenheid drukt de relatie van de gelovigen met God uit.²⁸ Volgens Boer houdt de mens bij het maken een bepaalde ruimte vrij waar de creatieve geest mee kan spelen: *'De architect moet zorgen voor het stempel der schoonheid; zijn gebouw moet waarlijk een titel zijn, een monument: de Pontifex zorgt voor de consecratie'*.²⁹ Deze schoonheid of expressie bereikt een architect door met een grondgedachte die een sterke melodie vormt, een harmonische ruimte te maken. Hij heeft daarvoor de beschikking over maten en getallen. De kerkbouw is een combinatie van het verstandelijk vermogen en het handelen zelf, een architect moet beide beheersen.³⁰

Het *Katholiek Bouwblad* publiceerde bij de sluiting van het eerste studiejaar een lezing van Dom Nicolaas Boer over kerkmuziek en architectuur in drie delen. Zingen in de kerk is volgens de spreker van groot belang voor de liturgie en daarmee ook van de kerkelijke architectuur. Het is een menselijke uiting die universeler is dan praten. Ondanks dat de auteur de letterlijke betekenis van een mooi Fins lied niet begrijpt, verstaat hij de schoonheid van de zang.³¹ Schoonheid is ook het doel van de architect, hij moet de vorm verheffen tot kunst. In analogie met muziek stelt Boer dat *'de techniek wel de materie levert voor het bouwen, maar uit zichzelf nooit vormgevend kan zijn; dat de architectuur soeverein is, en een eigen onafhankelijke, intellectuele vormgeving bezit, een gamma van gamma's die haar melodieën bepalen. Staal, glas en ijzer kunnen daar niets aan veranderen, tenzij uit materieel oogpunt, zoals pianomuziek anders is dan harpmuziek. Technische constructies zijn geen architectuur'*.³² Een Romeinse gevel is volgens de auteur een voorbeeld van melodische architectuur waarin de toeschouwer niet alleen het materiaal bewondert.

²⁶ Dom Nicolaas Boer, 'Gewijde kunst', *Katholiek Bouwblad* 14 (1947) nr. 12 (22 maart), p. 133.

²⁷ Boer 22 maart 1947 (zie noot 26), pp. 133-134.

²⁸ Boer 22 maart 1947 (zie noot 26), p. 136.

²⁹ Boer 22 maart 1947 (zie noot 26), p. 137.

³⁰ Boer 22 maart 1947 (zie noot 26), p. 137.

³¹ Dom Nicolaas Boer, 'Kerkmuziek en architectuur. Deel I', *Katholiek Bouwblad* 14 (1947) nr. 19 (18 juni), pp. 219-222.

³² Boer 18 juni 1947 (zie noot 31), p. 222.

„Wat u daarentegen in een Romeinse gevel bewonderd.....”

Afb. 2 Dom Nicolaas Boer illustreert het artikel met een voorbeeld van melodische architectuur. (uit: Boer 1947, p. 221)

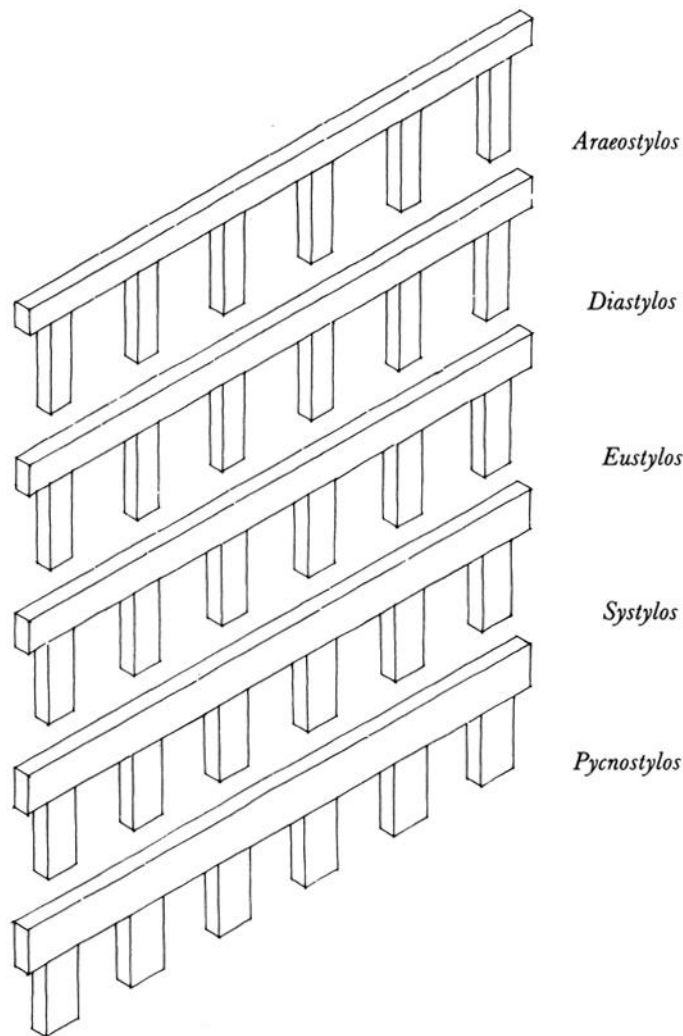
In het tweede deel van de lezing vervolgt Boer met de analogie tussen muziek en architectuur. De basiliek neemt een speciale plaats in binnen de kerkarchitectuur, het is een kerkvorm die volgens de auteur niet alleen model stond voor de meeste kerken, maar tevens een toppunt van de bouwkunst is. Hij ziet de basiliek uitsluitend als een schepping van het katholicisme.³³ Om een gebouw tot een harmonische compositie heeft de architect de beschikking over elementen die een componist toepast. Ritme is volgens de auteur een dominante eenheid, die de ‘veelheid’ reduceert tot een getal.³⁴ Bij een goede toepassing van ritme hebben alle onderdelen betrekking op elkaar en blijft er genoeg ruimte over voor afwisseling.

De architect moet ook kennis hebben van modaliteit, ‘die maakt de intervallen menselijk, gevoelig, door ze te nuanceren, door er periodiek een te verkleinen tot de grens van het onheldere toe; en zo bouwt zij haar verschillende gamma’s’.³⁵ Vitruvius maakte volgens Boer gebruik van modaliteit door verschillende kolomstellingen als de pycnostyle, sistyle, eustyle toe te passen. Een gebouw als een ruimtelijke melodie bereikt de architect door niet met een mathematische opeenvolging, maar door uit te gaan van een natuurlijk gamma.

³³ Dom Nicolaas Boer, ‘Kerkmuziek en architectuur. II. De kerk zingt Gregoriaans’, *Katholiek Bouwblad* 14 (1947) nr. 21 (26 juli), pp. 243-249.

³⁴ Boer 26 juli 1947 (zie noot 33), pp. 244-245.

³⁵ Boer 26 juli 1947 (zie noot 33), p. 246.

Afb. 3 In het boek *De architectonische ruimte* (1977) geeft Dom Hans van der Laan zijn interpretatie van de vijf door Vitruvius overgeleverde kolomstellingen. (uit: Van der Laan 1997⁴ (1977), p. 156)

Pracht en praal zijn onnodig voor een kerk, het streven is juist combinatie van een verfijnde rijkdom en onberispelijke eenvoud. In de artikelenreeks beschrijft Boer de schoonheid van een goed ontworpen kerk: *'Aan weerszijden een rij goedgeplaatste kolommen, van gave vorm en echte steen, een edel altaar en een apsis met een rake versiering, en de mooie kerk is er. Op die manier is het haast onmogelijk om een lelijk kerk te maken, als men tenminste de wetenschap bezit van een goed schema en goede verhoudingen'*.³⁶ Op het moment dat een architect eenvoudige, directe vormbeginselen als uitgangspunt neemt, onthoudt de architect zich van een buitensporige toepassing van materialen en technische vaardigheden.³⁷ De ideeën die Dom Nicolaas Boer heeft grijpen terug op de basiliek als kerkvorm. Hij pleit niet voor het letterlijk kopiëren van oude basilieken, maar hij illustreert wel zijn lezingen met voorbeelden van vroegchristelijke kerkgebouwen. Volgens de auteur bezit de vorm van de basiliek de beste akoestiek als gevolg van de eenvoudige vorm van het schip. Het geluid kan namelijk weg in de zijbeuken, in tegenstelling tot veel moderne kerken. Daarom zijn *'de oude basilieken superieur, ..., omdat alle elementen duidelijk hun eigen wezen behouden, en niet versmelten of in elkaar opgaan, zoals men dit bij het romaans ziet gebeuren; daar herkent men al spoedig geen kolommen, geen muren,*

³⁶ Boer 26 juli 1947 (zie noot 33), p. 246.

³⁷ Boer 26 juli 1947 (zie noot 33), p. 249.

geen dak en geen ramen meer, en vervaagt ook de verhouding van presbyterium en schip',³⁸

Afb. 4 *Chiesa di S. Sabina* in Rome, het interieur van een vroegchristelijke basiliek. (uit: Van der Meer 1989, p. 92)

Naast het kerkgebouw neemt ook kleding een belangrijke plaats in binnen de katholieke liturgie. Dom Hans van der Laan houdt op de vijfde studiebijeenkomst van het eerste studiejaar twee voordrachten over liturgische kerkgewaden. Volgens Van der Laan is het leerzaam voor een architect van kerkgebouwen om zich in de klederdracht van haar ledematen te verdiepen.³⁹ Van der Laan ziet kleding als een intermediair tussen de natuur en het verstand, die ervoor dient een complexe organische vorm waarneembaar te maken.⁴⁰ Architectonische vormgeving heeft in principe dezelfde functie. Met gebouwen geeft de mens uitdrukking aan het ondoorgrondelijke van ruimte, die helderheid verschaft aan het verstand.⁴¹

Lezingen naar aanleiding van de tentoonstelling ‘Nederlands Nieuwe Kerken’

In 1948 publiceert het *Katholiek Bouwblad* een nieuwe reeks lezingen van de Bossche cursus ‘kerkelijke architectuur’. De onderwerpen die in de lezingen aan bod kwamen, liepen uiteen van architectuurgeschiedenis tot liturgie. De studiebijeenkomst op 3 en 4 juli staat in het teken van de opening van de tentoonstelling *Nederlands Nieuwe Kerken*. Aan de catalogus van deze tentoonstelling werkten cursisten en docenten van de cursus mee. De gepubliceerde lezingen van de studiebijeenkomst missen helaas afbeeldingen die de inhoud zouden verduidelijken.

³⁸ Dom Nicolaas Boer, ‘Kerkmuziek en architectuur. III. Orgel en klokken’, *Katholiek Bouwblad* 14 (1947) nr. 24 (6 september), p. 285.

³⁹ H. van der Laan, ‘Kleding’, *Katholiek Bouwblad* 14 (1947) nr. 9 (8 februari), pp. 98-104.

⁴⁰ Van der Laan 1947 (zie noot 39), p. 101.

⁴¹ Van der Laan 1947 (zie noot 39), p. 101.

Professor Frank van der Meer van de R.K. Universiteit van Nijmegen behandelt in een lezing wat naar zijn mening wezenlijke elementen zijn van een kerkgebouw.⁴² Hij publiceerde het boek *Christus' oudste gewaad. Over de oorspronkelijkheid van de oudchristelijke kunst* (1939), waarin hij uitgebreid de vroegchristelijke architectuur behandelt.⁴³ Zijn voorkeur binnen de kerkelijke architectuur gaat uit naar de basiliek, want dat is volgens de auteur een product van de liturgie.⁴⁴ De drie elementen altaar, kathedr en doopvont zijn altijd in hetzelfde verband terug te vinden in het kerkgebouw. Het doopvont staat nooit in de zaal zelf, het is oftewel in een zijvertrek of in een baptisterium te vinden. Het kathedr staat altijd achterin de zaal, meestal in de apsis. Deze elementen ordenen de hoofdopzet van de kerk.⁴⁵ Toch ontstaan er in de loop van de tijd allerlei varianten als het gevolg van wat Van der Meer complicaties noemt. Een van deze complicaties, de relikwieverering van de martelaren, had tot gevolg dat er een veelvoud van altaren ontstond; *'de nasleep van dit alles is duidelijk: de confessie, de ringcrypt, de crypt-met-omgang-en-altaarnissen, het Franse motief van kooromgang met straalkapellen, het stamt alles van de vroeg middeleeuwse reliquieënverering. In de latere middeleeuwen daarentegen is het veeleer de theorie over de vruchten van het Misoffer die de vicariestichtingen en daarmee de altaren tot in het mateloze vermenigvuldigt'*.⁴⁶ Een andere complicatie was de introductie van het koorgebied dat leidde tot het inrichten van een koor en het gebruik van bijvoorbeeld een oxaal. Uit de combinatie van de wezenlijke elementen en complicaties volgden volgens de auteur in essentie vier ruimteschema's; *'de gewone basilica, de klassieke middelbyzantijnse koepelkerk, de hallekerk en de éne ruimte'*.⁴⁷ Maar er trad ook een reductie op van de wezenlijke elementen. Vooral de kathedr vervalt in talloze kerken en werd een zeldzaamheid. De architect moet zich volgens van der Meer beperken tot één van de ruimteschema's.⁴⁸

Dom Hans van der Laan gaf een lezing met een liturgisch onderwerp. Hij onderscheidt in relatie tot het kerkgebouw een bovennatuurlijke en een natuurlijke orde. De goddelijke eredienst, die zich in de kerk afspeelt, is van bovennatuurlijke aard. Het kerkgebouw is daarnaast ook een zichtbaar liturgisch teken dat volgens Van der Laan tot de natuur en het verstand behoort.⁴⁹ De symbolen waarmee de katholieke kerk zich uitdrukt, zijn zintuiglijk waarneembare dingen die zich in de natuurlijke orde bevinden. Omdat de katholieke eredienst zelf van bovennatuurlijke orde is, bedient de mens zich van analogieën bij de vormgeving van de liturgische tekens. De vormgeving van het kerkgebouw moet geheel in de natuurlijke orde plaatsvinden, opdat er sprake is van architectuur.⁵⁰ Van der Laan besluit zijn lezing met een *'practische conclusie [...]: voor de vormgeving van een kerk moeten wij uitgaan van het eigenlijke object van de bouwkunst: - het huis in de algemene zin van het woord -*

⁴² F. van der Meer, 'Historische gegevens betreffende de wezenlijke elementen van het kerkgebouw', *Katholiek Bouwblad* 16 (1948) nr. 2 (30 oktober), pp. 15-16.

⁴³ F. van der Meer, *Christus' oudste gewaad. Over de oorspronkelijkheid van de oudchristelijke kunst*, Baarn 1989² (1949).

⁴⁴ Van der Meer 1989 (zie noot 43), p. 129.

⁴⁵ Van der Meer 1948 (zie noot 42), p. 15.

⁴⁶ Van der Meer 1948 (zie noot 42), p. 16.

⁴⁷ Van der Meer 1948 (zie noot 42), p. 16.

⁴⁸ Van der Meer 1948 (zie noot 42), p. 16.

⁴⁹ Dom H. van der Laan, 'Over de invloed van natuur en bovennatuur op de vorm van het kerkgebouw', *Katholiek bouwblad* 16 (1948) nr. 2 (30 oktober), p. 16.

⁵⁰ Van der Laan 1948 (zie noot 49), p. 17.

maar daarbij moet alle nadruk gelegd worden op de uitdrukingskracht die van nature aan het huis eigen is en niet op de louter lichamelijke bestemming'.⁵¹

Ook cursisten gaven lezingen tijdens de studiebijeenkomsten. Volgens de cursist Wim de Bruyn bestaat de bouw van een huis uit het maken en het gebruik. Op het moment dat het bouwen ook expressie tot doel heeft, is er sprake van architectuur.⁵² De expressie van de architectuur van het huis zal volgens De Bruijn kenbaar worden met de uiterlijke vorm waarin deze zich aan ons voordoet. Onderzoek naar een bestaansgrond voor de vormgeving van architectonische elementen moet zich afspelen op het gebied van de ruimtelijke verschijningsvorm van voorwerpen.⁵³ Massief en ruimte zijn volgens de auteur de gegevens die in de cursus onderzocht moeten worden. De Bruijn formuleerde drie grondslagen die uit het onderzoek voortkomen; 'massieve voorwerpen moeten worden gemaakt om ruimten op te roepen, waarbij een punt moet zijn gemarkeerd, van waaruit de ruimten kunnen worden gemeten'.⁵⁴ De beoordeling van de architectonische expressie geschiedt aan de hand van waarnemingen van de architectonische elementen. Om deze te meten en te waarderen is de 'hoegrootheid' van belang. Voor het onderscheiden van massieve elementen en de onderlinge relatie tussen de elementen geeft de 'hoegrootheid' aan 'welke verhouding twee extensies onderling moeten bezitten om samen te hangen en van elkander te verschillen'.⁵⁵ De docent Cees Pouderoyen nam de implicaties van de verschillende inzichten voor de kerkbouw als onderwerp voor zijn lezing. Voor de kerkarchitectuur bestaat er volgens Pouderoyen een elementair beginsel die neerkomt op een matiging van functionele aanleidingen op het gebied van bruikbaarheid en constructie.⁵⁶ Hij pleit in dit artikel voor een ascese zodat het essentiële resteert. De uitbeelding van de relatie van de mens tot de ruimte moet zo volmaakt mogelijk zijn. De zuil, de galerij en het atrium zijn volgens de auteur authentieke elementen van de kerkbouw die deze relatie uitbeelden. Daarnaast noemt hij het venster, de abside en het dwarshuis afgeleide elementen die dienen tot het temperen van de authentieke elementen.⁵⁷ De toepassing van elementen van de centraalbouw in de langsbouw levert volgens Pouderoyen het beste resultaat op.⁵⁸

Na de publicatie van deze lezingen schrijft de in 1952 afgestudeerde Geert Sarlemijn (1909-1993) een artikel in het *Katholiek Bouwblad* over de naoorlogse kerkbouw. Alvorens in te gaan op de cursus 'kerkelijke architectuur' geeft de auteur een terugblik op een eeuw kerkelijke architectuur. Volgens de auteur kenmerkt de periode 1850-1900 zich door de winst aan ambachtelijke kundigheid en niet door een architectonische winst die in ruimtelijkheid gezocht moet worden.⁵⁹ Als gevolg hiervan kwam volgens Sarlemijn de nadruk te liggen op de bouwtechniek die de vorm

⁵¹ Van der Laan 1948 (zie noot 49), p. 18.

⁵² W. de Bruyn, 'De natuurlijk bestaansgronden van de elementen van de kerkbouw', *Katholiek bouwblad* 16 (1948) nr. 2 (30 oktober), pp. 18-20.

⁵³ De Bruyn 1948 (zie noot 52), p. 20.

⁵⁴ De Bruyn 1948 (zie noot 52), p. 20.

⁵⁵ De Bruyn 1948 (zie noot 52), p. 20.

⁵⁶ C. Pouderoyen, 'Kenmerkende vormen van de elementen van de kerkbouw', *Katholiek bouwblad* 16 (1948) nr. 2 (30 oktober), pp. 21-23.

⁵⁷ Pouderoyen 1948 (zie noot 56), p. 23.

⁵⁸ Pouderoyen 1948 (zie noot 56), p. 23.

⁵⁹ G.J. Sarlemijn, 'De vernieuwing der kerkelijke architectuur na de oorlog', *Katholiek Bouwblad* 20 (1953) nr. 22 (1 augustus), pp. 340.

bepaalde, men zoekt nog niet naar verhoudingen tussen massieve architectonische elementen en de ruimte.⁶⁰

De cursist Alphons Siebers houdt voor de *Begijnhofkring* in Breda – een studiegroep voor kerkelijke architectuur – een lezing over ‘Nieuwe stromingen in de kerkbouw’. Hij spreekt over de uitgangspunten van de cursus, ‘*Het object van de architectuur is het huis als huis ... De studie van de kerkbouw wordt een studie van de architectuur in de meest algemene zin met alles wat daaraan vastzit*’.⁶¹ Uit voorgaande lezingen blijkt volgens Siebers dat er motieven uit de klassieke architectuur voortkomen die essentieel zijn voor de kerkbouw.⁶² Het artikel lijkt een introductie in de lessen van de cursus te zijn, ook Siebers behandelt de disposities die de architectuur tot een vormgevende kunst maakt.⁶³ De modernistische bouwkunst houdt zich daar volgens Siebers niet mee bezig, omdat ze de vormgeving primair door techniek en bruikbaarheid laten bepalen.⁶⁴ In de cursus zijn een matenstelsel, verhoudingenreeksen en matengamma’s belangrijke grondslagen die Dom Hans van der Laan heeft kunnen achterhalen.⁶⁵

Het *Katholiek Bouwblad* publiceert in 1963 tot slot een lezing van Dom Van der Laan. Uit de lezing blijkt dat de verwijzingen naar vroegchristelijke voorbeelden niet meer voorkomen. Hij richt zich op het kerkgebouw, dat zowel een liturgisch als een architectonisch object is, wat overigens niet nieuw is in zijn theorie.⁶⁶ Hij spreekt geen voorkeur uit voor een bepaalde vormgeving. Vervolgens publiceert Dom Hans van der Laan de Nederlandse uitgave van het boek *Het plastische getal. XV lessen over de grondslagen van de architectonische ruimte* (1967). Uit het *lectori salutem* blijkt dat dit boek een bundeling is van de stencils die studenten en toehoorders kregen in de jaren 1953-56. De stencils vatten de behandelde leerstof schematisch samen.⁶⁷ Het *lectori salutem* eindigt met de mogelijkheid voor de publicatie van ‘*een aansluitende studie over de architectonische dispositie ... een studie die het onderwerp is geweest van lessen aan dezelfde cursus in de jaren 1960-62*’.⁶⁸ Het boek *De architectonische ruimte. Vijftien lessen over de dispositie van het menselijk bedrijf* (1977) is deze volgende publicatie, Van der Laan gaf de lezingen in de jaren zestig tot begin jaren zeventig.⁶⁹

Projecten van cursisten en docenten

Het *Katholiek Bouwblad* was het voornaamste orgaan waarmee de organisatie van de cursus ‘kerkelijke architectuur’ naar buiten trad. Dat de cursusleider Nico van der Laan ook redacteur van het *Katholiek Bouwblad* van 1946 tot en met 1959 was, kan een belangrijke bijdrage hieraan hebben geleverd. Niet alleen de cursusbijeenkomsten maar ook de projecten die de cursisten voortbrachten kwamen hierin aan bod. De projecten varieerden van afstudeerontwerpen tot daadwerkelijk uitgevoerde plannen.

⁶⁰ Sarlemijn 1953 (zie noot 59), p. 340.

⁶¹ A. Siebers, ‘Nieuwe stromingen in de kerkbouw’, *Katholiek Bouwblad* 17 (1950), p. 277.

⁶² Siebers 1950 (zie noot 61), p. 277.

⁶³ Siebers 1950 (zie noot 61), p. 277.

⁶⁴ Siebers 1950 (zie noot 61), p. 277.

⁶⁵ Siebers 1950 (zie noot 61), p. 278.

⁶⁶ Dom H. van der Laan, ‘Cursus Kerkelijke Architectuur. Openbare les over liturgie en architectuur gehouden op 5 oktober 1963 door Dom van der Laan’, *Katholiek Bouwblad* 30 (1963), p. 502.

⁶⁷ Dom H. van der Laan, *Het plastische getal. XV lessen over de grondslagen van de architectonische ruimte*, Leiden 1967, zonder paginanummer.

⁶⁸ Van der Laan 1967 (zie noot 67), zonder paginanummer.

⁶⁹ Dom H. van der Laan, *De architectonische ruimte. Vijftien lessen over de dispositie van het menselijk verblijf*, Leiden 1997⁴ (1977).

De meeste projectbeschrijvingen verschenen in het *Katholiek Bouwblad*. Het *Bouwkundig Weekblad* publiceerde in 1951 beschrijving van een kleine achthoekige kapel te Helmond ontworpen door Dom Hans van der Laan en zijn broer Nico. De broers schreven de toelichting zelf, waarin ze aangeven dat de achthoekige grondvorm het gebouw bijna volledig verklaart.⁷⁰ Ze pasten voor de kapel oude vormen als achthoeken en tentdaken en gewone materialen als baksteen toe, die volgens hen nooit nieuw zijn geweest.⁷¹ Ze hanteren het standpunt dat er simpelweg geen nieuwe vormen kunnen bestaan. Ook de dispositie van *'een dergelijke achthoekige opbouw, met boogfries onder een liggend dak en inwendige muren met nissen waarop een terugliggend koepelgewelf, vormt een bestaand type gebouw ... Slechts door middel van een zeer doelbewuste ordonnantie is getracht de kapel tot iets nieuws te maken'*.⁷² Enkel met kennis van de begrippen 'dispositie' en 'ordonnantie', die in de lezingen van de cursus 'kerkelijke architectuur' met regelmaat terugkomen, is de toelichting te doorgronden. De auteurs geven hier in het artikel een definitie van: *'Met ordonnantie wordt niets anders bedoeld dan het spel van zuiver architectonische ruimtelijke verhoudingen, zowel in de delen als in het geheel. De dispositie van de onderdelen (de muur, het fries en het dak) ten opzichte van elkaar, wijst natuurlijk, als vanzelf, naar een bepaalde ruimtelijke verdeling'*.⁷³ Volgens Tom Maas blijkt uit de toelichting van de architecten dat hier een verschil bestaat met de 'Delftse School'. Het gebruik van voorbeelden uit het verleden is niet het doel, de betekenis die erachter schuilgaat is voor de cursus 'kerkelijke architectuur' van belang.⁷⁴

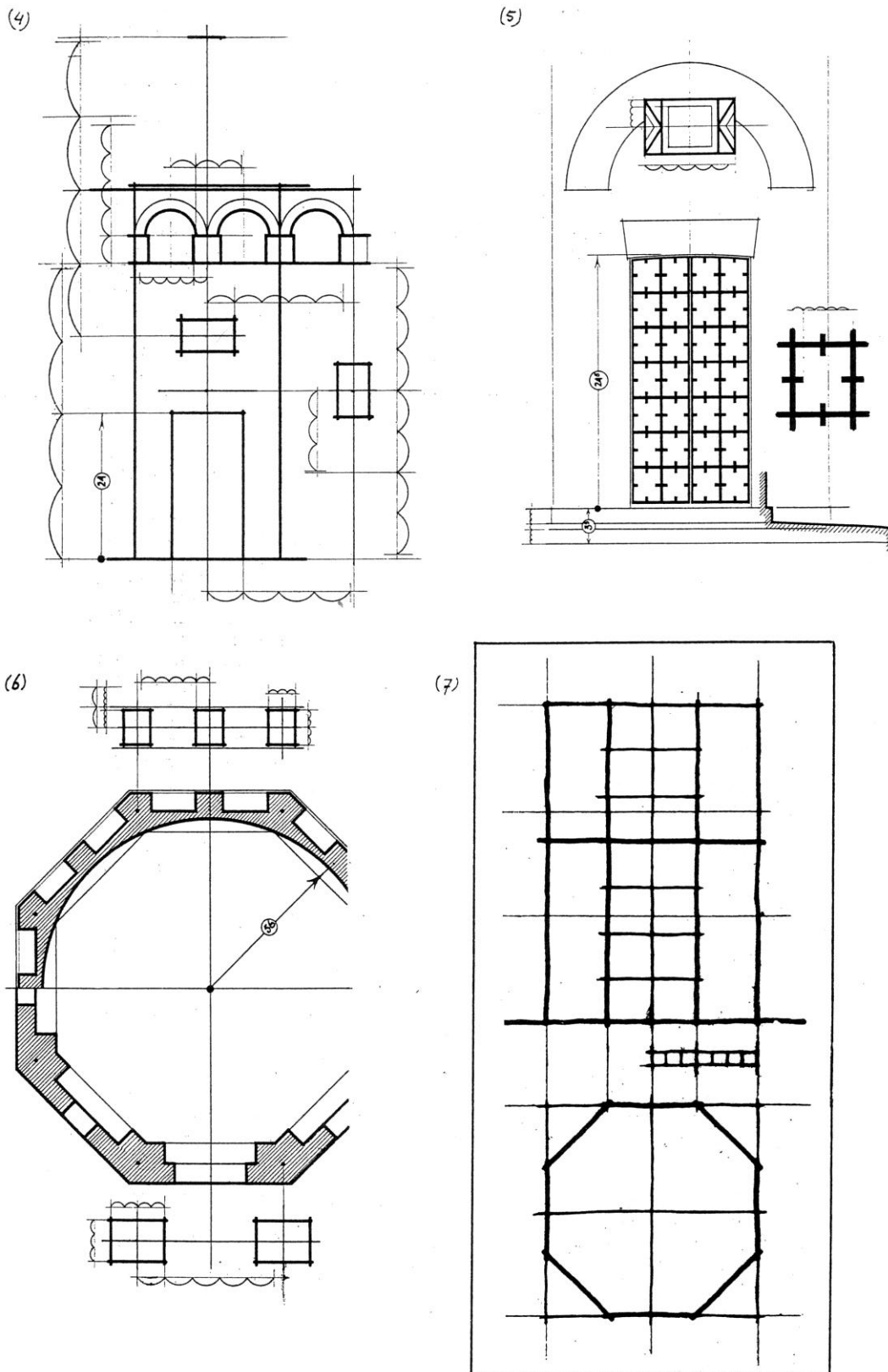
⁷⁰ Anoniem, 'Kapel te Helmond', *Bouwkundig Weekblad* 69 (1951) nr. 35/36 (28 augustus), pp. 319-321.

⁷¹ Anoniem 1951 (zie noot 70), p. 319.

⁷² Anoniem 1951 (zie noot 70), p. 320.

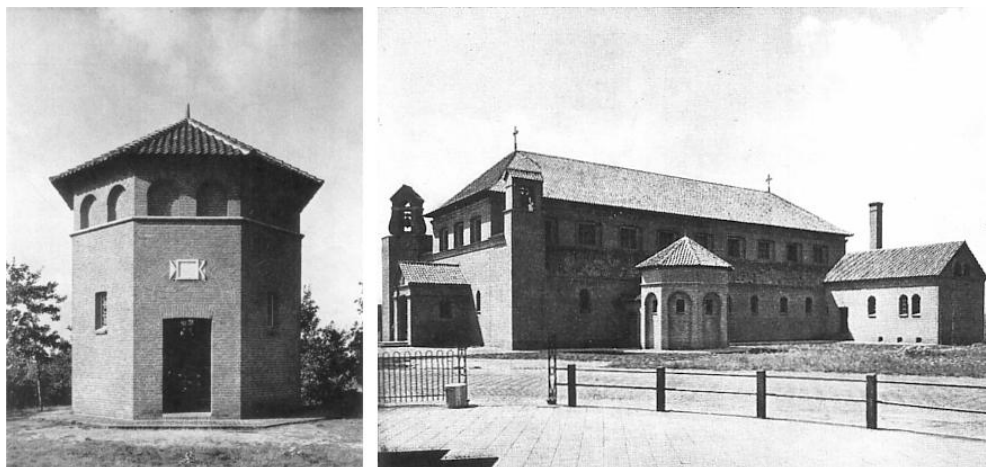
⁷³ Anoniem 1951 (zie noot 70), p. 320.

⁷⁴ Maas 1988 (zie noot 12), p. 59.

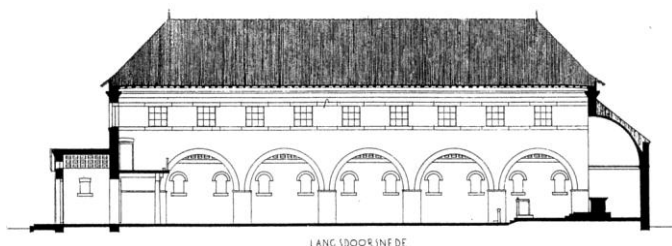

Afb. 5 Enkele tekeningen die de docenten gebruikten om de ordonnantie en dispositie van de *St. Josephskapel* in Helmond te verklaren. Tom Maas voegde in zijn scriptie schema (7) zelf toe. (uit: Maas 1988, p. 52)

Hetzelfde jaar licht Nico van der Laan in het *Katholiek Bouwblad* de bouw van de Sint Catharinakerk te Heusden toe.⁷⁵ In tegenstelling tot de toelichting bij de kapel in Helmond in het *Bouwkundig Weekblad* is het gebouw zakelijk beschreven, waarbij de situatie, materiaalgebruik en wand- en plafondafwerkingen aan bod komen.

Afb. 6 *St. Josephkapel* Helmond (1948, Hans en Nico van der Laan) en *Sint Catharinakerk* te Heusden (1951, Nico van der Laan). (uit: Anoniem 1951, p. 320 en Van der Laan 1951, p. 227)

Afb. 7 Langsdoorsnede *Sint Catharinakerk* te Heusden. Toepassing van de regels voor ordonnantie hebben verschillende ritmes van gevelopeningen en zuilengalerij tot gevolg. (uit: Van der Laan 1951, p. 226)

Het *Katholiek Bouwblad* publiceerde tevens enkele afstudeerprojecten van cursisten. Afstudeerders met projecten van uitzonderlijke kwaliteit kregen een extra getuigenschrift, het charter van de *Mgr. Van Heukelumstichting*. Van de eindprojecten die de afstudeercommissie in 1952 en 1963 met het charter bekroonde, verschenen artikelen met de beoordeling.⁷⁶ De in 1952 afgestudeerde cursisten waren tevens de eerste gediplomeerden van de cursus ‘kerkelijke architectuur’. Om de opgelopen vertraging bij de herbouw in te lopen, stelde *Interdiocesane Commissie voor Overleg* voor om werkgemeenschappen in te stellen voor architecten die een kerkbouwopdracht ontvingen.⁷⁷

⁷⁵ [Nico van der Laan], ‘De Sint Catharinakerk te Heusden’, *Katholiek Bouwblad* 18 (1951) nr. 15 (28 april), pp. 225-230.

⁷⁶ C.H. Bekink, ‘Bespreking eindproject. Cursus voor kerkelijke architectuur’, *Katholiek Bouwblad* 30 (1963), pp. 505-508; A. van Kranendonk, ‘Twee bekroonde eindprojecten van de cursus kerkelijke architectuur’, *Katholiek Bouwblad* 19 (1952) nr. 12 (15 maart), pp. 177-183.

⁷⁷ H. van Helvoort, ‘De aesthetische en technische verzorging van de wederopbouw van R.K. kerken en kerkelijke gebouwen’, *Katholiek Bouwblad* 14 (1947) nr. 9 (8 februari), pp. 119-120; Van Helvoort 1952 (zie noot 2), p. 1021.

Afb. 8 Exterieur- en interieurfoto van de *St.-Gerardus Majellakerk* (1957-1959) in Gemert van de architect Jan de Jong. (uit: Van der Laan 1960, pp. 486, 487)

In het *Bouwkundig Weekblad* verscheen een speciaal artikel waarin Dom Hans van der Laan drie kerken van de cursist Jan de Jong besprak, maar ook een uitgebreide toelichting gaf op de uitgangspunten van de cursus ‘kerkelijke architectuur’. Hij vond dit noodzakelijk want het viel hem op *‘dat de begeleidende beschrijvingen bijna uitsluitend aandacht vragen voor de technische uitvoering der gebouwen en van hun functioneel gebruik. Men daalt daarbij af tot de kleinste bijzonderheden zodat zelfs de tijdschema’s van de hijskranen niet onvermeld blijven’*.⁷⁸ Van der Laan krijgt de indruk dat de ver doorgevoerde rationalisering op technische en functionele gronden als definitie van de moderne architectuur geldt. Historisch gezien was kerkelijke bouwkunst volgens de auteur maatgevend voor profane gebouwen. Hij vraagt zich af wat de moderne kerkbouw te bieden heeft aan moderne architectuur. Uit de lessen van de cursus ‘kerkelijke architectuur’ blijkt dat voor een liturgisch object als het kerkgebouw de expressie van de vorm van groter belang is dan de technische en functionele uitvoering.⁷⁹ De grote uitdaging voor de cursus is volgens Van der Laan met vormgeving expressie geven aan de universele functie van het huis.⁸⁰ Voor de architecten staan daarvoor de architectonische dispositie en ordonnantie ter beschikking. Volgens Van der Laan biedt de moderne bouwwijze daarvoor alle mogelijkheden en zou toepassing van beide principes leiden tot de voltooiing van de moderne bouwwijze.⁸¹ Hij stelt in feite dat de cursus ‘kerkelijke architectuur’ iets te bieden heeft aan de moderne architectuur. Jan de Jong laat met de kerkontwerpen zien wat de bijdrage van de ‘Bossche School’ inhoudt, *‘het priesterkoor aan de eindwand, twee kapellen, een afzonderlijke toegang naar de doopkapel, alles ontwikkelt zich harmonisch. Men krijgt sterk de indruk dat alles “op zijn plaats” is, en dat er geen wijziging mogelijk is’*.⁸² De toepassing van schoongewassen betonvloeren, gewapend beton en een klein aantal details benadrukt de eenvoud van het materiaalgebruik.⁸³

⁷⁸ Dom H. van der Laan, ‘Het heiligdom der christenen en de moderne architectuur’, *Bouwkundig Weekblad* 78 (1960) nr. 22 (28 oktober), pp. 486-498.

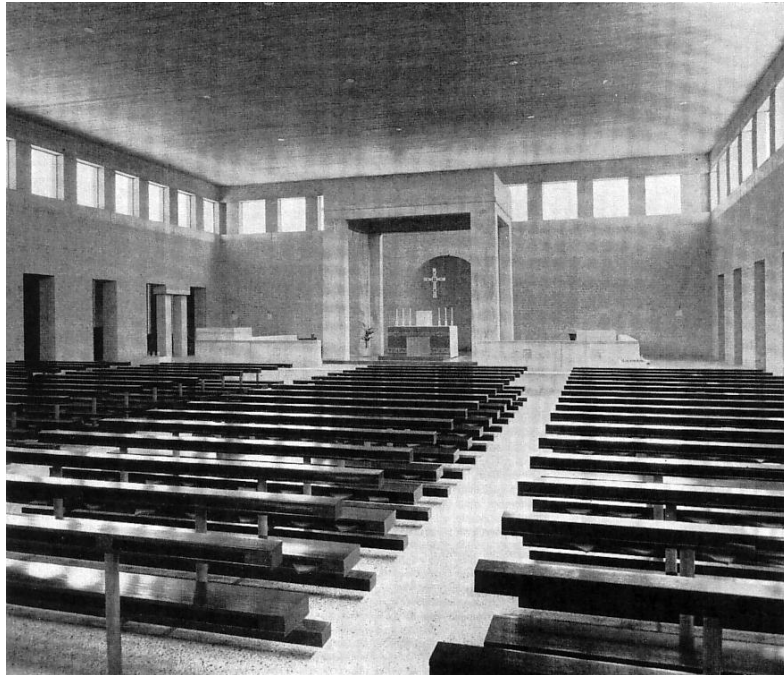
⁷⁹ Van der Laan 1960 (zie noot 78), p. 491.

⁸⁰ Van der Laan 1960 (zie noot 78), p. 491.

⁸¹ Van der Laan 1960 (zie noot 78), p. 491.

⁸² Van der Laan 1960 (zie noot 78), p. 489.

⁸³ Van der Laan 1960 (zie noot 78), p. 489.

Afb. 9 Het interieur van de katholieke kerk te Odiliapeel (1959, Jan de Jong), ‘experiment’ met nieuwe niet-basilicale dispositie (uit: Van der Laan, *Bouwkundig Weekblad* 1960, p. 495)

Enkele jaren later publiceert het *Bouwkundig Weekblad* wederom een uitgebreide projectbeschrijving van dezelfde architect. Volgens Dom Hans van der Laan is de *St. Willibrorduskerk* in Almelo gebouwd ‘met innachtneming van de regels der architectonische ordonnantie en dispositie. Deze regels ... zijn tegenwoordig aan de meesten onbekend en vinden amper hun plaats in het gewone onderwijs der bouwkunde’.⁸⁴ De projectbeschrijving van de *St.-Lukaskerk* te ’s-Hertogenbosch, ontworpen door het architectenbureau Nico van der Laan, Wim Hansen en Harry van Hal en de architect Jan de Jong, verscheen in 1965 in *Bouw* en bestaat voornamelijk uit een beschrijving van het gebouw en de toegepaste materialen, zonder in te gaan op de theoretische grondslagen van de cursus.⁸⁵ Vanaf 1960 nemen het *Bouwkundig Weekblad* en *Bouw* de berichtgeving over de ‘Bossche School’ projecten over van het *Katholiek Bouwblad*. Vanaf deze periode bouwen de architecten van de ‘Bossche School’ geen basilicale kerken meer, maar de ontwerpen zijn volgens nieuw ontwikkelde disposities vormgegeven. Hetgeen Van der Vaart in zijn proefschrift het stadium van ‘versobering’ noemt.⁸⁶

De rol van de cursus ‘kerkelijke architectuur’ in tentoonstellingen

In 1948 organiseren de kerkelijke instanties en de overheid de tentoonstelling *Nederlands Nieuwe Kerken*. Zowel de katholieke als de protestantse kerken namen deel aan de tentoonstelling; ‘het doel van de Tentoonstelling is belanghebbenden en belangstellenden een inzicht te geven in de vraagstukken van de hedendaagse kerkbouw en oplossingen hiervoor naar voren te brengen in de vorm van een aantal

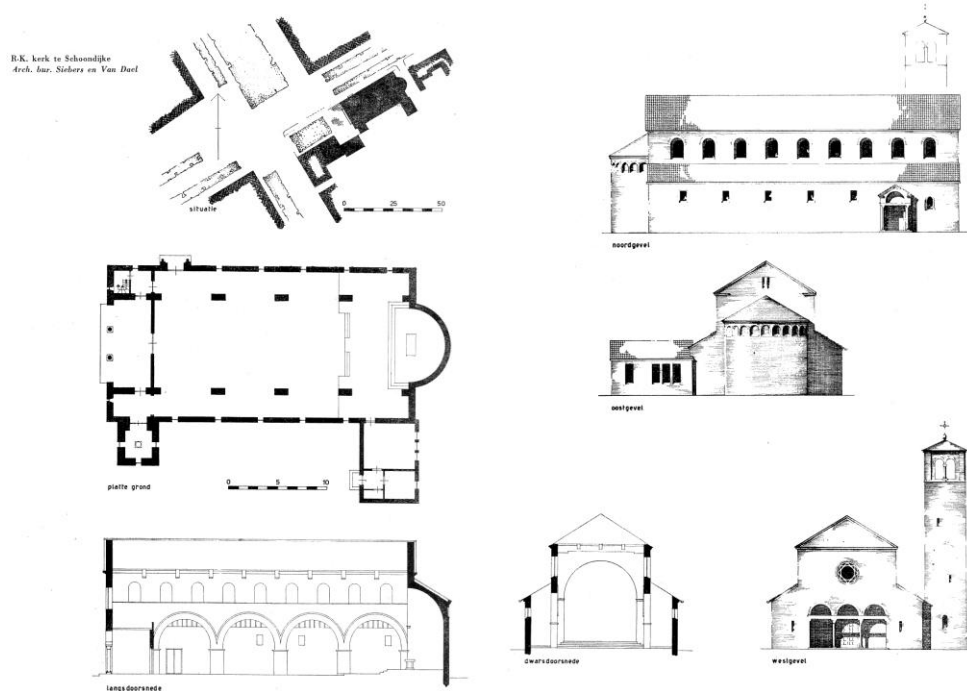
⁸⁴ Dom H. van der Laan, ‘R.K. St. Willibrorduskerk te Almelo’, *Bouwkundig Weekblad* 86 (1968) nr. 21, p. 342.

⁸⁵ Anoniem, ‘R.k. St.-Lukaskerk te ’s-Hertogenbosch’, *Bouw* 20 (1965) nr. 36 (4 september), pp. 1304-1308.

⁸⁶ Van der Vaart 1999 (zie noot 14), p. 205.

zorgvuldig gekozen ontwerpen en afbeeldingen van uitgevoerde werken'.⁸⁷ Aan de opening van de tentoonstelling ging een congres vooraf, dat als thema de aspecten van de naoorlogse kerkbouw had.⁸⁸ De lezingen van docenten en cursisten van de cursus 'kerkelijke architectuur' tijdens het congres kwamen in een vorige paragraaf aan bod. Aanvankelijk was het de bedoeling om de tentoonstelling op 7 november 1947 te openen, zoals blijkt uit twee in het *Katholiek Bouwblad* gepubliceerde mededelingen.⁸⁹ Rector van Helvoort, betrokken bij de oprichting van de cursus 'kerkelijke architectuur', maakte als voorzitter deel uit van de *Interdiocesane Commissie van Overleg*, die een keuze maakte uit de ingezonden ontwerpen.⁹⁰ In de inleiding van de publicatie behorende bij de tentoonstelling, gaf Van Oppen aan dat de organisatie besloot om de openingsdatum naar het begin van 1948 te verschuiven vanwege het geringe aantal ontwerpen.⁹¹ In het tentoonstellingsboekje, het is geen catalogus, stond een ontwerp voor een kerk in Schoondijke van de cursisten Alphons Siebers (1893-1978) en Wim van Dael (1912-1985).

Architect Herman Knijtijzer (1914-1994) recenseerde in *Bouw* de tentoonstelling. Hij hoopte in het artikel zijn lof over de huidige stand van zaken van de kerkelijke bouwkunst uit te spreken, maar deze was verre van veelbelovend.⁹² Enkele alinea's later schrijft de auteur dat enige tentoongestelde projecten uit het buitenland bewijzen dat het anders kan. Met name de *St. Kariskerk* in Luzern en de grote *Katholieke kerk* in Dornach tonen dat aan.⁹³

Afb. 10 Ontwerp voor een kerk in Schoondijke van het architectenbureau Siebers en Van Dael, opgenomen in de catalogus behorende bij de tentoonstelling *Nederlands Nieuwe Kerken* (1948). (Uit: Van Oppen 1948, pp. 72-73)

⁸⁷ W.K. van Oppen e.a., *Nederlands Nieuwe Kerken*, Amsterdam 1948.

⁸⁸ Van Oppen 1948 (zie noot 87), p. 8.

⁸⁹ Anoniem, 'Comité "Nederlands Nieuwe Kerken"', *Katholiek Bouwblad* 14 (1947) nr. 15 (3 mei), p. 180; H. van Helvoort, 'Comité "Nederlands Nieuwe Kerken"', *Katholiek Bouwblad* 14 (1947) nr. 16 (17 mei), p. 192.

⁹⁰ Van Helvoort 1947 (zie noot 89), p. 192.

⁹¹ Van Oppen 1948 (zie noot 87), p. 9.

⁹² H. Knijtijzer, 'Het oude lied der sacrale architectuur', *Bouw* 3 (1948) nr. 21 (22 mei), pp. 157-167.

⁹³ Knijtijzer 1948 (zie noot 92), p. 157.

Van 14 tot en met 18 november 1957 vond de tentoonstelling *Moderne Kerkenbouw* plaats, georganiseerd door de *Liturgische Vereniging Philosophicum*. De tentoonstellingscatalogus bestaat uit een bundeling van artikelen met uiteenlopende onderwerpen. Uit het overzicht blijkt dat de tentoongestelde ontwerpen een beeld geven van voor- en naoorlogse internationale ontwikkelingen. Naast Nederlandse ontwerpen, staan er ook ontwerpen uit Zwitserland, Duitsland, Frankrijk, Engeland en Amerika opgesteld. Ook het winnende ontwerp voor een internationale prijsvraag voor een bedevaartskerk in Syracuse (Italië) maakt deel uit van de tentoonstelling; in het volgende hoofdstuk wordt de rol van deze prijsvraag voor de cursus ‘kerkelijke architectuur’ verduidelijkt. De architect Jan Strik maakt in zijn bijdrage aan de catalogus een indeling van drie groepen naoorlogse kerkarchitecten: de ‘Bossche School’, de ‘Progressieven’ en een groep die de vooroorlogse situatie continueert.⁹⁴ Volgens Jan Strik stelt de Bossche School ‘*primaire architectuur en is traditioneel, terwijl de groep Progressieven zich in dienst stelt van de eredienst en de liturgie en zonedig de traditie prijsgeeft*’.⁹⁵ De moderne liturgie heeft volgens Strik andere eisen met nieuwe problemen op het gebied van materialisering als gevolg. Hij is van mening dat een architect moet blijven streven naar een eigentijdse oplossing en het verleden links moet laten liggen.⁹⁶ Van deze architect stonden meerdere ontwerpen opgesteld, opvallend is dat zijn ontwerp voor een kerk in Vierlinsbeek (1953) getypeerd wordt als een basiliek uit de ‘Bossche School’. Hij was toevoorder in het cursusjaar 1949 van de cursus ‘kerkelijke architectuur’, vervolgens is hij zich gaan scharen onder de ‘progressieven’. Van de ruim dertig architecten die met ontwerpen voor katholieke kerken op de tentoonstelling stonden, maakten zes architecten deel uit van de ‘Bossche School’.

In 1959 publiceert het tijdschrift *Kunst en Religie* een artikel over de tentoonstelling *Moderne Kerkbouw* die in Nijmegen plaatsvond. Het blad is een uitgave van het *St. Bernulphusgilde* dat oorspronkelijk interesse wil wekken voor kerkelijke kunst en architectuur onder geestelijken. *Kunst en Religie* (1957-1961) is een voortzetting van *Het Gildeboek. Tijdschrift voor Kerkelijke Kunst en Oudheidkunde* (1873-1955). De verantwoordelijkheid voor de samenstelling van het katholieke deel van de tentoonstelling lag in handen van de redactie, waaraan net als de hiervoor besproken tentoonstellingen ook protestantse architecten deelnamen. De redactie stelt dat het bouwklimaat in katholiek Nederland aan grote veranderingen onderhevig is.⁹⁷ Uit het artikel blijkt dat de cursus ‘kerkelijke architectuur’ voorheen te weinig lette ‘*op de verworvenheden van het moderne bouwen in het algemeen, met name de nieuwe stijl van wonen en samenleven en de veranderingen in de woningbouw*’.⁹⁸ Het artikel gaat vergezeld van een catalogus van de tentoongestelde kerken.

⁹⁴ J. Martin e.a., *Moderne kerkenbouw. Tentoonstelling 14-18 november 1957 georganiseerd door Liturgische Vereniging Philosophicum*, z.pl. 1957, ongepagineerd.

⁹⁵ Martin e.a. 1957 (zie noot 94), ongepagineerd.

⁹⁶ Martin e.a. 1957 (zie noot 94), ongepagineerd.

⁹⁷ Anoniem, ‘Moderne kerkbouw’, *Kunst en religie* 41 (1959) nr. 1, p. 34.

⁹⁸ Anoniem 1959 (zie noot 97), p. 34.

2 Cursus ‘kerkelijke architectuur’ voer voor discussie

De cursus ‘kerkelijke architectuur’ was vanaf de oprichting aanleiding voor heftige discussies in de vakpers. De redacteur Bernard Koldewey van het *Katholiek Bouwblad* publiceert een verslag van de studiebijeenkomst in juni 1955. Met de titel ‘Explosies in het Kruithuis’ geeft hij aan dat de lezingen en de discussies daaromtrent een grote impact hebben. De eerste explosie was een opmerking van rector Van Helvoort, de initiatiefnemer van de cursus, over het gebruik van beton: *‘als dit voor de uitoefening van de Liturgie dienstig, uiterst dienstig is? ... Het moet zonder meer kunnen dat, ook met deze nieuwe middelen, een bezielde, een schone ruimte wordt gebracht’*.⁹⁹ Dit verslag is een indicatie dat er binnen de organisatie ook sprake was van discussie. De projectbeschrijvingen van de cursus ‘kerkelijke architectuur’ laten een ontwikkeling zien, waarin de architecten van de ‘Bossche School’ een basilicale dispositie verlaten. Uit publicaties van ondermeer Tom Maas en Frans Jozef van der Vaart blijkt dat dit het gevolg is van reacties en discussies binnen de organisatie en de vakpers. In het vorige deel kwam de tentoonstelling ‘Nederlands Nieuwe Kerken’ aan bod, waar enkele ontwerpen van de cursus ‘kerkelijke architectuur’ stonden opgesteld. Op het moment dat er na de Tweede Wereldoorlog een opleiding speciaal voor de kerkelijke wederopbouw opgericht wordt, zijn de verwachtingen hoog gespannen.¹⁰⁰ Uit meerdere publicaties blijkt dat de cursus ‘kerkelijke architectuur’ moeite heeft om deze waar te kunnen maken. De eerste gepubliceerde projecten van cursisten en docenten leiden tot teleurgestelde reacties.

Teleurstelling

Zoals hiervoor reeds vermeld vroeg het vaktijdschrift *Bouw* de architect Herman Knijtijzer om een artikel te schrijven over de projecten die deel uitmaken van de tentoonstelling ‘Nederlands Nieuwe Kerken’ (1948). De vele tentoongestelde plannen voor katholieke kerken stellen hem teleur: *‘achter het prachtige tekenwerk en achter de op zichzelf vaak zeer knappe architectonische verschijning bijv. van Pouderoyen en van N. v. d. Laan, schuilt een droeve en sombere zin’*.¹⁰¹ Deze architecten zijn allebei docent van de cursus ‘kerkelijke architectuur’. Hij waarschuwt voor het gevaar van vormelijkheid dat zich uit in een archaïserende vormgeving en eenvormigheid van de plattegronden. Het kerkontwerp van professor Gerard Holt (1904-1988) en Karel Tholens (1882-1971) in Amsterdam-West is volgens Knijtijzer in positieve zin een uitzondering, omdat het de mogelijkheden voor de ontwikkeling van de kerkelijke bouwkunst laat zien. In het ontwerp past de architect moderne constructiemethoden toe voor een vormgeving die herinnert aan de basilicale opzet van de middeleeuwse voorbeelden. De auteur noemt het om deze redenen een mijlpaal voor de Nederlandse katholieke bouwkunst.¹⁰²

⁹⁹ Koldewey 1955 (zie noot 24), p. 282.

¹⁰⁰ A.J. van der Steur, ‘De wederopbouw van onze kerken’, *Bouw* 1 (1946) (15 juni), pp. 560-561.

¹⁰¹ Knijtijzer 1948 (zie noot 92), p. 157.

¹⁰² Knijtijzer 1948 (zie noot 92), p. 157.

Afb. 11 Het interieur van de Josephkerk in Amsterdam-West ontworpen door Gerard Holt en Karel Tholens. Ontwerp 1941-1950. (Uit: Van Rooy [1959], p. 33)

Het *Katholiek Bouwblad* publiceert in 1952 een column van redacteur Bernard Koldewey. Hij stelt daarin de archaïserende vormgeving van de hedendaagse kerkbouwprojecten aan de kaak. De ontwerpen van de architecten Kropholler, Berlage en Granpré Molière zijn *‘van een sterk eigen karakter in een ver-verwijderd verband staande tot oude voorbeelden ... Vandaag echter waan je je bij een goed deel van de Hollandse en Brabantse kerkelijke bouw aan de Bosporus, in de Syrische woestijn of op de Zeven Heuvelen en dit ten minste tien eeuwen terug. Wij gaan te ver in onze bewondering voor het oude, blijven althans te lang in die bewondering staan, verliezen er ons scheppend vermogen bij, vergeten er door op te zien naar mogelijkheden van onze tijd, verdorren in kennis en wetenschap van wat eens was en uiten de vreugden niet van het geestelijk leven dat, God zij dank, ook in onze dagen in de kern van de christengemeenschap hoog opvlamt’*.¹⁰³

De publicatie van de bespreking van de eerste afstudeerprojecten van de cursus ‘kerkelijke architectuur’ in het *Katholiek Bouwblad* is voor de dichter Gabriel Smit (1910-1981) aanleiding om een beschouwing te schrijven in het katholieke literaire tijdschrift *Roeping*, het *Katholiek Bouwblad* besluit om dit artikel ook af te drukken.¹⁰⁴ Als academisch studieproject zijn de projecten volgens Smit uitstekend en getuigen van grote kundigheid. Toch mist hij iets aan de projecten en verwondert zich dat twee jonge architecten zich bezinnen op voorbeelden uit het verre verleden,

¹⁰³ [B.J. Koldewey], ‘De Kreet’, *Katholiek Bouwblad*, 19 (1952) nr. 19 (21 juni), p. 295.

¹⁰⁴ Gabriel Smit, ‘Kerkelijke bouwkunst of bouwkunde’, *Katholiek Bouwblad* 19 (1952) nr. 22 (2 augustus), p. 348.

waardoor ze het heden en de toekomst veronachtzamen.¹⁰⁵ Smit kent als dichter naar eigen zeggen de traditie grote waarde toe, hoewel het een aanleiding behoort te zijn om na te denken over de toekomst en het experiment niet te schuwen. De gepubliceerde projecten van de cursus ‘kerkelijke architectuur’ zouden vanwege het gemis van een toekomstvisie volgens de auteur vergezeld moeten gaan van de volgende spijtbetuiging: *‘Wij zoeken hardnekkig naar een nieuwe stijl, wij doen feitelijk niets anders, maar het zal nog wel een tijd duren vóór wij hem vinden. Wij begrijpen intussen dat er kerken moeten worden gebouwd en dat u niet op ons gezwoeg wachten kunt; wij bieden u daarvoor – met onze nederigste excuses – voorlopig deze studie-objecten aan. Het spijt ons gruwelijk, maar op dit ogenblik hebben wij niets anders voorradig. Beter een oude, degelijke jas naar de oude, beproefde maat, dan een modern confectievod’.*¹⁰⁶ De worsteling met het nieuwe, waar Smit het modernisme mee bedoelt, zou hij terug willen zien in de kerkontwerpen. Modernistische ontwerpen buiten Nederland laten belangrijke mogelijkheden zien, hoewel het resultaat niet altijd om te jubelen is. De exclusieve terugkeer naar het zware baksteenvlak is vanwege de grote technische mogelijkheden onbegrijpelijk, hij mist het eigen creatieve vermogen van de cursisten.¹⁰⁷ Gabriel Smit vraagt zich in het artikel af of cursus ‘kerkelijke bouwkunde’ vanwege het gemis aan creativiteit niet een betere naam is, want *‘kunde is ervaring, verworvenheid uit het verleden, kunst is de sprong in de toekomst. Kunde is kennis, kunst is geloof’.*¹⁰⁸

In 1952 gaat een groep betrokkenen bij de cursus ‘kerkelijke architectuur’ op studiereis naar Italië. De organisatie van de cursus ‘kerkelijke architectuur’ vraagt Geurt Brinkgreve (1917-2005) als buitenstaander om een reactie te geven op Smits beschouwing. Er valt volgens Brinkgreve veel te zeggen voor de argumenten die Gabriel Smit formuleert. Toch hoeft de terugkeer naar de basiliekvorm geen gebrek aan creatieve moed tot vernieuwing in te houden. Een sprong in de toekomst is volgens de auteur een dichtertelijke metafoor, de waardering voor de creativiteit die in een afzonderlijk bouwwerk schuilt, beschouwt hij als verdienste van de architect.¹⁰⁹ Binnen de cursus draait het volgens Brinkgreve niet om de kwaliteit van een enkel ontwerp, maar om de toepasbaarheid van de methode die aan het ontwerpen voorafgaat.¹¹⁰ De introductie van een nieuwe vormgeving houdt volgens Brinkgreve een afwijzing van een oude vormgeving in. Kennisname van het oude neemt een belangrijke plaats in binnen de opzet van de cursus. Het is op dat moment onduidelijk of de pogingen van de cursus om een *‘sacrale renaissance’* in te luiden zullen slagen. Hij vindt het prijzenswaardig dat er in de *‘Bossche kring’* de overtuiging leeft dat ze niet met de heersende *‘zucht naar verandering’* hoeven mee te gaan: *‘Juist waar het gaat over architectuur en niet over techniek, medische wetenschap of hygiëne, stelt de geschiedenis hen in het gelijk’.*¹¹¹

Kritiek op de doelstellingen van de cursus ‘kerkelijke architectuur’

Uit de voorgaande reacties bleek een teleurstelling bij de publicatie van de eerste projecten van de cursus ‘kerkelijke architectuur’. Het commentaar richtte zich op de

¹⁰⁵ Smit 1952 (zie noot 104), p. 348.

¹⁰⁶ Smit 1952 (zie noot 104), p. 348.

¹⁰⁷ Smit 1952 (zie noot 104), p. 348.

¹⁰⁸ Smit 1952 (zie noot 104), p. 348.

¹⁰⁹ G. Brinkgreve, ‘Vooruit of achteruit’, *Katholiek Bouwblad* 19 (1952) nr. 22 (2 augustus), pp. 346-347.

¹¹⁰ Brinkgreve 1952 (zie noot 109), pp. 346-347.

¹¹¹ Brinkgreve 1952 (zie noot 109), p. 347.

vormgeving, maar de uitgangspunten die hiertoe leidden bleven vooralsnog buiten beschouwing. Tussen 1952 en 1954 schreef pater Constantinus vijf artikelen voor het weekblad *De Nieuwe Eeuw* waarin hij de uitgangspunten van de cursus ‘kerkelijke architectuur’ fors bekritiseerde. Pater Constantinus is een autoriteit op het gebied van liturgie en kerkarchitectuur, hij publiceerde ondermeer het boek *Liturgie en kerkbouw* (1939). Pater Constantinus stelt dat er in de voorafgaande jaren veel kritiek kwam op de richting en theorievorming van de cursus ‘kerkelijke architectuur’. Naar zijn mening was de scherpe toon een reactie op de felheid waarmee de cursus zelf naar buiten trad.¹¹² De auteur wijst op een artikel van Nico van der Laan in het *Tijdschrift voor liturgie*, een uitgave van de Abdij van Affligem dat de Nederlandstalige tegenhanger is van *Questions Liturgiques* voor het Franse taalgebied, waarin bepaalde gebouwdelen als cruciale elementen werden gezien, terwijl dit volgens Constantinus slechts ‘integrerende’ delen waren.¹¹³ Volgens Van der Laan zijn de kerken zonder kolommen en grote overspanningen uit de vooroorlogse periode het bewijs dat ‘*de meest essentiële architectonische elementen in hun wezen*’ zijn aangetast.¹¹⁴

Rector Van Helvoort, die een belangrijke rol speelde bij de oprichting van de cursus, leverde eerder hetzelfde jaar al kritiek op de projecten van de cursus. Naar zijn mening is de in de cursus onderwezen getallen- en verhoudingentheorie een wezenlijke verrijking van de beginselen die Granpré Molière voor de oorlog formuleerde. Toch vindt Van Helvoort het spijtig dat velen van mening zijn dat dit consequent leidt tot een basiliekvorm, want: ‘*het zou ook wel eens kunnen zijn, dat een al te gemakkelijk nabouwen van de oud-christelijke basiliek even onvruchtbaar is als het nabouwen van de Gothische kathedraal door de Neo-Gothiek*’.¹¹⁵ Volgens Pater Constantinus valt de naoorlogse kerkbouw in drie richtingen te verdelen. De eerste is de richting die de cursus ‘kerkelijke architectuur’ neemt, deze kenmerkt zich door een strikte toepassing van de basilicale opzet. De tweede richting past ook andere kerkbouwtypen toe, zoals het hallentype en de zaalkerk; ondanks afwijkingen ondervindt ze grote invloed van de ‘Bossche School’.¹¹⁶ Dit is voor zover bekend het eerste gebruik van de term ‘Bossche School’ om de cursus ‘kerkelijke architectuur’ te typeren.¹¹⁷ Beide richtingen vrezten volgens Constantinus de toepassing van moderne bouwmaterialen en het opgeven van een archaïserende vormgeving. Echter de derde richting schroomt geen moderne vormen en materialen en toont aan dat er zowel tijdeigen als liturgisch verantwoorde kerken mogelijk zijn.¹¹⁸ Hij voegt hieraan toe dat alle richtingen zich moeten houden aan twee dwingende eisen van de Kerk: ‘*de vormen der christelijke traditie*’ en ‘*de wetten der gewijde kunst*’. ‘*Onder de eerste eis wordt niet een “historische” stijl bedoeld, ... doch alleen – zoals de grote liturgiekenners, Mgr. C. Callewaert verklaart – dat men de fundamentele beginselen toepast, die een kerkgebouw altijd vroeg en vraagt, opdat het aan zijn godsdienstige bestemming volledig beantwoordt*’. De tweede eis houdt volgens Constantinus in dat het kerkgebouw kunst is, wat originele en tijdeigen bouwkunst veronderstelt en het kopiëren van historische voorbeelden uitsluit. De auteur beroept zich op een reeks kerkelijke uitspraken die ‘*volkseigen, tijdeigen kunst voorschrijven, waardoor zowel*

¹¹² Constantinus O.F.M. Cap., ‘Drie richtingen in de moderne Nederlandse kerkbouw. Huiver voor het gebruik van beton’, *De Nieuwe Eeuw* 24 december 1952.

¹¹³ Constantinus 1952 (zie noot 112).

¹¹⁴ N. van der Laan ‘Naar een nieuwe richting in de kerkelijke architectuur van Nederland’, *Tijdschrift voor liturgie* 36 (1952), pp. 296.

¹¹⁵ Van Helvoort 1952 (zie noot 2), p. 1022.

¹¹⁶ Constantinus 1952 (zie noot 112).

¹¹⁷ Zie bijlage I: M.J.M.T. Evers, *Historiografie van de Bossche School*, 's-Hertogenbosch 2010.

¹¹⁸ Constantinus 1952 (zie noot 112).

archaische als volks- en tijdvreemde elementen worden verboden'.¹¹⁹ Dat de architecten van de 'Bossche School' en de daarvan afgeleide stroming een archaische vormentaal hanteren en weigeren om moderne bouwmaterialen toe te passen, betekent volgens Constantinus dat ze zich strikt gezien niet aan de eisen van de Kerk houden. De auteur noemt enkele architecten die naar zijn mening met moderne middelen waardige kerken bouwen. G.K. Tholens en professor Gerard Holt passen in hun ontwerp voor de St. Josephkerk voor een groot deel beton toe. Dat geldt ook voor de Rotterdamse Bosjeskerk van de architecten Jan Hendriks (1895-1975), Willem van der Sluys (1897-1972) en Lex van den Bosch (1908). Bovenstaande bezwaren tegen de 'Bossche School' keren meerdere malen terug in de serie artikelen die *De Nieuwe Eeuw* publiceerde.¹²⁰

In een volgens Constantinus lezenswaardig artikel in *Het Gildeboek* geeft de oud-docent H. Thunissen een kijk op de uitgangspunten van de cursus kerkelijke architectuur, men tracht tijdens de lessen de architectonische beginselen te achterhalen.¹²¹ Door de studenten besef van harmonie en juiste verhoudingen bij te brengen, proberen de docenten inzicht in eeuwenoude architectonische compositieproblemen te bieden.¹²² Middels het opmeten van historische gebouwen proberen ze de gebruikte verhoudingen te achterhalen, waarmee ze een bruikbare compositieeler pogen te formuleren. De toepassing van deze leer blijkt Thunissen *'niet te voeren tot een star en dor stelsel van meten en nog eens meten. Want daarin passen ook de zogenaamde marges, gebieden waar de kunstenaar een grote mate van vrijheid heeft bij het bepalen van zijn verhoudingen'*.¹²³ Ondanks deze vrijheid blijken de projecten van de studenten en de docenten vooral te leiden tot basilicale kerkontwerpen. Toch moet volgens de auteur deze voorkeur los gezien worden van de compositieeler. De cursusleiding moet waken voor een te theoretische benadering van architectonische problemen. Veronachtzaming van technische factoren kan leiden tot onrealistische ontwerpen die elementaire architectonische aspecten verwaarlozen.¹²⁴ Volgens pater Constantinus zijn de punten die Thunissen aanhaalt niet de minste bezwaren die uit de kritiek blijkt.¹²⁵ Daarnaast kan het streven naar een universele compositie uit *'collectief- en volkerenpsychologisch'* oogpunt een probleem vormen, omdat het gevaar bestaat dat *'anders de eigen visie (op welke, ook psychische gronden deze berusten moge) als normgevend aan te wenden voor psychisch heel ander gemaakte volkeren, tijden en groepen'*.¹²⁶ De toepassing van niet tijd- en streekgebonden architectuur leidt volgens Constantinus tot anachronismen die afwijken van het kerkelijke standpunt. Onder andere de 'Bossche School' houdt volgens de auteur te weinig rekening met de tijdeigen, volkseigen en streekeigen waarden die de Kerk sterk benadrukt in haar richtlijnen.¹²⁷

¹¹⁹ Constantinus 1952 (zie noot 112).

¹²⁰ Constantinus O.F.M. Cap., 'Hedendaagse kerkbouw in Nederland. De basiliekbouw van de "Bossche richting" getuigt van eenzijdige kijk op kunst en leven', *De Nieuwe Eeuw* 24 december 1953; Constantinus O.F.M. Cap., 'Het compositieprobleem in de kerkelijke architectuur. Men zal op de Kunst-Academie meer moeten gaan doen aan volkerenpsychologie!', *De Nieuwe Eeuw* 23 januari 1954; Constantinus O.F.M. Cap., 'Moderne Nederlandse kerkbouw', *De Nieuwe Eeuw* 10 januari 1953; Constantinus O.F.M. Cap., 'Talrijke kerken, talrijke stijlen. Honderd jaar Kerkelijke architectuur', *De Nieuwe Eeuw* 9 mei 1953.

¹²¹ Thunissen 1953 (zie noot 23), p. 75.

¹²² Thunissen 1953 (zie noot 23), p. 75.

¹²³ Thunissen 1953 (zie noot 23), p. 76.

¹²⁴ Thunissen 1953 (zie noot 23), p. 76.

¹²⁵ Constantinus 1954 (zie noot 120).

¹²⁶ Constantinus 1954 (zie noot 120).

¹²⁷ Constantinus 1954 (zie noot 120).

Ook de redactie van het *Katholiek Bouwblad* heeft bezwaren tegen de afwijzende houding van de ‘Bossche School’ tegenover de toepassing van moderne bouwmaterialen. De redacteur Bernard Koldewey beschrijft in een reeks van zes artikelen met de titel ‘De komende kerken van gewapend beton?’ zijn visie op de toepassing van beton in de kerkbouw en illustreert deze met voorbeelden van gebouwen van modernistische architecten.¹²⁸ In deze reeks artikelen haalt Koldewey met regelmaat de cursus ‘kerkelijke architectuur’ aan. Hij is het niet helemaal eens met het idee dat beton het meest toegepaste bouw materiaal moet zijn, maar het staat buiten kijf dat het zal leiden tot een nieuwe kerkarchitectuur.¹²⁹ Hij neemt afstand van het idee dat er een verband **moet** zijn tussen vorm en constructie, ‘*de tijd van het rationalisme is voorbij en daarmee voor de kunst, voor de architectuur, het beweren dat alle vormen absoluut hun ontstaan moeten danken aan een bepaalde methode van bouwen, aan bepaalde constructie-methoden ... Er kán verband zijn tussen materiaal en constructie enerzijds en ruimte en vorm anderzijds, doch dit plaatse men niet a priori voorop, neme dit niet als uitgangspunt*’.¹³⁰ Koldewey prijst de verrichtingen van Dom Hans van der Laan in de cursus ‘kerkelijke architectuur’, die hebben geleid tot een specifiek ruimte- en vormbeeld. Hij noemt het zelfs doorbraak. Toch valt de auteur het aantal gebouwde kerken tegen, die tevens verzeild raakten in een ‘*dor en zwak copiëren*’ van vroeg-Christelijke en Byzantijnse basilieken.¹³¹ Hiermee sluit Koldewey zich aan bij de kritiek van Constantinus. Hij vraagt zich af of de bestudering van de basiliek als ‘*prins van de kerktypen*’ leidde tot de historiserende imitatie.¹³² Dom Hans van der Laan beweerde tijdens een lezing dat ‘*hij zulk een omzetting van zijn theorie nooit heeft bedoeld, dat hij feitelijk wat vormgeving betreft helemaal niets voor ogen heeft gehad, doch vanuit zijn kloostercel alleen getracht heeft grondbeginselen te stellen ... om van daaruit midden in de wereld aan het werk te slaan*’.¹³³

De wederopbouwarchitectuur moet volgens Koldewey een ‘*nieuwe geest*’ uitbeelden die een ‘*nieuw zicht op het wereldbeeld*’ geeft. ‘*Het zal er bij dit alles nu om gaan vanuit een Christelijke levensbeschouwing het individu, het individuele, in een natuurlijke vrijheid te redden, liever gezegd: te behouden, ja, te ontwikkelen, ons bewust zijnde van het grote gevaar dat in de genoemde massa-toename ongetwijfeld besloten ligt*’, het is zaak om zich ‘*op het positieve van het nieuwe trachten te richten*’.¹³⁴ Deze ‘*nieuwe geest*’ heeft betrekking op het boek *Vom Sinn der Liturgie* (1940) geschreven door de Duitse liturgist Romano Guardini (1885 – 1968), waarin de auteur zich richt op een nieuw ruimtebeeld voor het kerkgebouw die volgt uit de ‘*geest der liturgie*’.¹³⁵ In de zoektocht naar een nieuwe ruimtelijkheid van de ‘*nieuwe geest*’ lijkt de centraalbouw in tegenstelling tot de basilicale bouw de celebrant en de

¹²⁸ B.J. Koldewey, ‘De komende kerken van gewapend beton? I’, *Katholiek Bouwblad* 22 (1954) nr. 6 (18 december), pp. 81-83; B.J. Koldewey, ‘De komende kerken van gewapend beton? II’, *Katholiek Bouwblad* 22 (1955), pp. 116-120; B.J. Koldewey, ‘De komende kerken van gewapend beton? III’, *Katholiek Bouwblad* 22 (1955), pp. 148-151; B.J. Koldewey, ‘De komende kerken van gewapend beton? IV’, *Katholiek Bouwblad* 22 (1955) nr. 12 (12 maart), pp. 177-181; B.J. Koldewey, ‘De komende kerken van gewapend beton? V’, *Katholiek Bouwblad* 22 (1955) nr. 15 (23 april), pp. 225-228; B.J. Koldewey, ‘De komende kerken van gewapend beton? VI. Slot’, *Katholiek Bouwblad* 22 (1955) nr. 19 (18 juni), pp. 289-291.

¹²⁹ Koldewey 1954 (zie noot 128), p. 81.

¹³⁰ Koldewey 1954 (zie noot 128), p. 81.

¹³¹ Koldewey 1954 (zie noot 128), p. 82.

¹³² Koldewey 1954 (zie noot 128), p. 82.

¹³³ Koldewey 1954 (zie noot 128), p. 82.

¹³⁴ Koldewey 1955 (zie noot 128), p. 118.

¹³⁵ Koldewey 1955 (zie noot 128), p. 119.

gelovigen meer als één gemeenschap te beschouwen. Het kerkgebouw als gemeenschapsruimte met vrij zicht op het altaar voldoet volgens de auteur het beste aan de eisen van de tijd.¹³⁶ Toch is het volgens Koldewey de vraag of de centraalbouw ‘niet al te zeer een keizerlijke allure heeft’ en ‘of onze tijd niet een meer “democratisch” karakter voor het kerkgebouw vraagt’. Vervolgens geeft hij enkele voorbeelden waarin metselwerk met een open houten overkapping leidde tot een wijde ruimte als vormgeving van de ‘nieuwe geest’.¹³⁷ Volgens de auteur is dit het bewijs dat moderne bouwmaterialen niet noodzakelijk zijn om een nieuwe ruimtevorming te creëren. Sterker nog, men moet waken voor kerken die ‘koud en inhoudsloos’ zijn en het utilitaire karakter van profane gebouwen niet overstijgen, als voorbeeld noemt hij moderne Zwitserse kerken.¹³⁸ Koldewey is net als de ‘Bossche School’ beïnvloed door het neothomisme. Deze stroming kant zich tegen een ongeremde fantasie en zien de kunst als ‘een DEUGD van het verstand’.¹³⁹ Volgens de auteur volgt hieruit dat er geen vrije kunst bestaat, omdat het bezit van regels fundamenteel is voor de kunst.¹⁴⁰ Hij vreest dat de theorieën van Dom Hans van der Laan echter leiden tot ‘verstarring van de kunstzin’. Daar waarschuwt Maritain in zijn boek tegen; architectuur moet juist een ‘levende kunst’ zijn.¹⁴¹ Het gevaar bestaat volgens Maritain uit ‘bepalingen voor zichtbare “uiterlijke” vormen, zich laten vastklusteren binnen dodende schema’s en straminen, gelden op gelijke wijze voor de liturgische bediening en het liturgisch medevieren als voor het produceren, het voortbrengen van kunst. Beiden zuiver gehouden, beiden gebonden en toch vrij, beiden geordend en toch gegroeid, kunnen zij de edelste vormen voortbrengen’.¹⁴² In tegenstelling tot het Nederlandse teruggrijpen naar de basiliek, passen architecten in het buitenland ‘met name in Zwitserland, in Duitsland en Finland en ook in Amerika’ hele andere ruimtevormen toe. ‘Daar werd aangevoeld dat ten eerste de vernieuwde Liturgische geest stuwde naar een nieuw ander ruimtebeeld en ten tweede, dat hier prachtige mogelijkheden open lagen, waarin vernieuwde geest en nieuwe kunstzin beloofden samen te kunnen gaan’.¹⁴³

¹³⁶ Koldewey 1955 (zie noot 128), p. 119.

¹³⁷ Koldewey 1955 (zie noot 128), pp. 119-120.

¹³⁸ Koldewey 1955 (zie noot 128), p. 150.

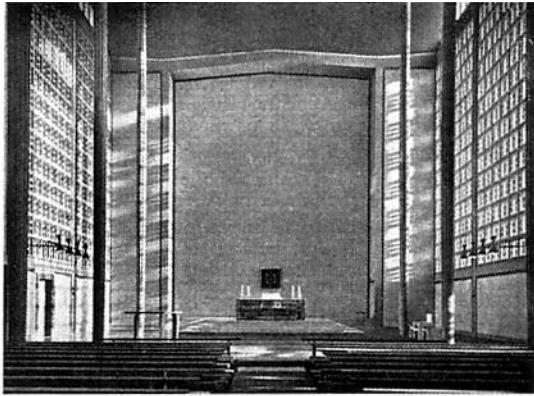
¹³⁹ Koldewey 1955 (zie noot 128), p. 177.

¹⁴⁰ Koldewey 1955 (zie noot 128), p. 177.

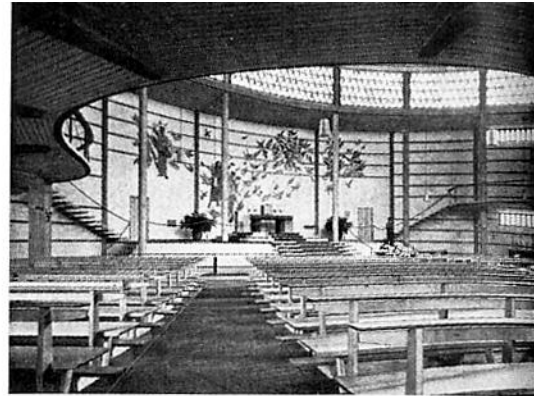
¹⁴¹ Koldewey 1955 (zie noot 128), p. 180.

¹⁴² Koldewey 1955 (zie noot 128), p. 180.

¹⁴³ Koldewey 1955 (zie noot 128), p. 180.

*Allerheiligen-Kirche in Basel. Arch. Hermann Baur.
Het tabernakel is niet op het hoofdaltaar, doch in de achtermuur geplaatst. De baldakijn boven het altaar, die later is aangebracht ontbreekt nog op deze foto.*

*H. Geestkerk van de Universiteitskliniek te Freiburg-Breisgau.
Voorbeeld van een priesterkoor zonder enige nadere aanduiding dan de verschillen in vloerniveau. De indruk van de ruimte is die van een arena of toneelzaal, waarbij het alleen maar om het vrije uitzicht op 't altaar schijnt te gaan.
Voor plattegrond zie Bouwblad no 12 van 12-3-'55.*

Afb. 12 Voorbeelden van buitenlandse kerken met andere ruimtevormen. (uit: Koldewey 23 april 1955, p. 226)

Koldewey illustreert deze nieuwe mogelijkheden met plattegronden van verschillende buitenlandse voorbeelden. Hij vindt het belangrijk dat Nederlandse architecten leren van deze voorbeelden, maar wijst op het *'koel aanzien'* dat de nieuwe Zwitserse katholieke kerkbouw kenmerkt, als gevolg van het gretig grijpen naar moderne constructiemethoden, ondanks dat traditionele constructies en materiaalgebruik beter pasten.¹⁴⁴ In tegenstelling tot Constantinus was voor de betonnen kerk in Bos en Lommer van de architecten Tholens en Holt volgens de auteur om technische redenen geen betonconstructie nodig, het is zelfs geen modern kerkgebouw maar een *'normale, traditionele driebeukige langskerk'*.¹⁴⁵ Moderne constructies komen pas op ongedwongen wijze aan de orde indien het voor de realisatie van een nieuw ruimtebeeld technisch onmogelijk is om een overspanning met traditionele middelen te realiseren.¹⁴⁶ Koldewey beantwoordt in de conclusie van het artikel de vraag *De komende kerken van gewapend beton?* met *'natuurlijk: JA. Als zulks dan zo is, dan komen wij aan de opgave toe van veredeling van het modern-functionele gegeven'*.¹⁴⁷ Hij noemt enkele voorbeelden van deze veredeling die hij definieert als *'de ontvluchting aan het gewapend-beton als bunkermateriaal in zijn ruig en rauw en onbarmhartig aanzien. De beton is hier liefdevol bewerkt nadat deze verwerkt was. Doch ook de betonvorm zelf kan in zijn liniatuur veredeld worden'*. De Zwitserse architect Josef Schültz veredelde de betonconstructie van de O.L. Vrouwekerk in Solothurn-Weststadt op volgens de auteur voortreffelijke wijze. De *'puur-kunstzinnige'* geleiding en de kenmerkende verjonging van de kolommen getuigen van een *'geestelijk adeldom'* van de architect.¹⁴⁸ Koldewey concludeert dat de toepassing van beton in de kerkbouw gepast is indien de architect *'niet het materiële, doch het spirituele, niet de kwantiteit doch de kwaliteit'* als uitgangspunt neemt.¹⁴⁹

¹⁴⁴ Koldewey 1955 (zie noot 128), p. 227.

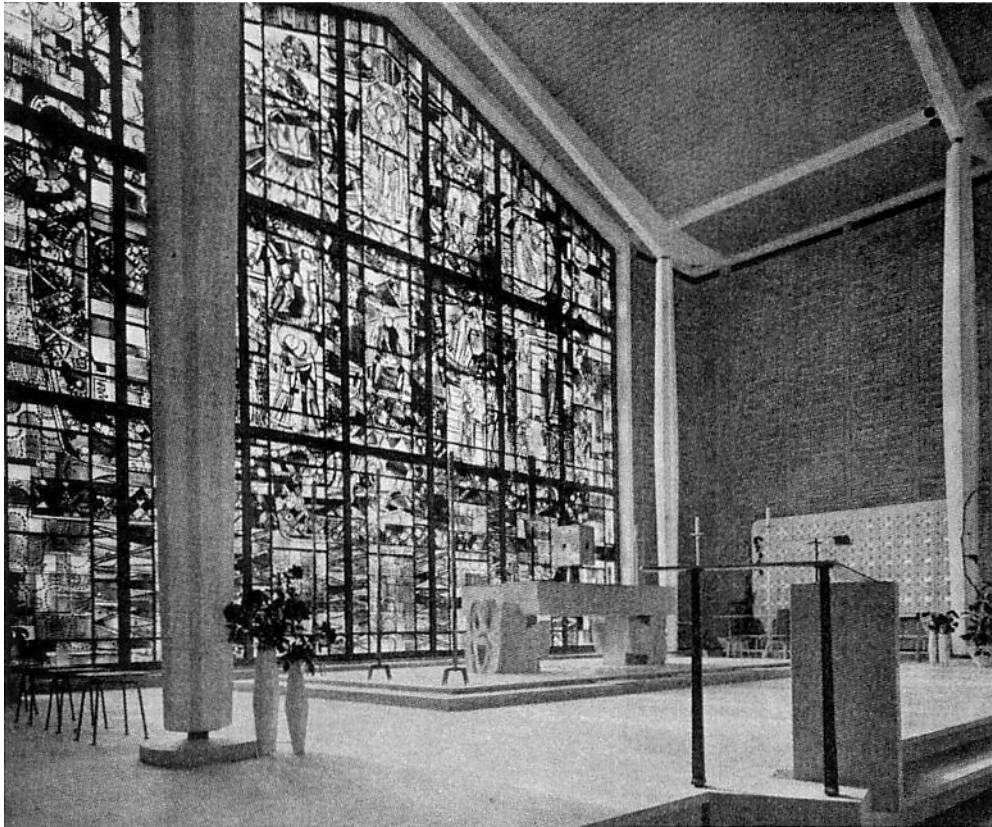
¹⁴⁵ Koldewey 1955 (zie noot 128), p. 228.

¹⁴⁶ Koldewey 1955 (zie noot 128), p. 228.

¹⁴⁷ Koldewey 1955 (zie noot 128), p. 290.

¹⁴⁸ Koldewey 1955 (zie noot 128), p. 290.

¹⁴⁹ Koldewey 1955 (zie noot 128), p. 291.

Afb. 13 *Onze Lieve Vrouwekerk* in Solothurn-Weststadt (Zwitserland) van de architect Josef Schültz. (uit: Koldewey 18 juni 1955, p. 291)

De internationale prijsvraag voor een bedevaartskerk te Syracuse

Op 13 juli 1957 publiceert het weekblad *De Tijd* een aantal artikelen die de uitslag van een internationale prijsvraag behandelt. De prijsvraag bestond uit het ontwerp voor ondermeer een bedevaartskerk te Syracuse met een capaciteit van 20.000 bezoekers. Een honderdtal architecten uit zeventien landen zond een ontwerp in voor de prijsvraag, waaronder de cursist Jan de Jong van de 'Bossche School'.¹⁵⁰ Zijn ontwerp *'zoekt het niet in een spectaculaire vorm, maar in een verschijning die au fond nog binding heeft aan de traditie, met name aan de basilica. Het is echter modern in zijn aanpassing in de omgeving, in zijn stedenbouwkundige situatie'*.¹⁵¹ Het ontwerp van De Jong viel niet in de prijzen, maar drong wel door tot de voorlaatste ronde. Uiteindelijk won het Franse architectenduo Michel Andrault en Pierre Parat met een 135 meter hoog kegelvormig kerkgebouw geheel vervaardigd met beton. De uitvoering van het ontwerp startte in 1964, veertig jaar later kwam de kegelvormige toren uiteindelijk gereed. Volgens de redacteur van het *Katholiek Bouwblad* Herman van Balen (1915-1999) is het ontwerp geheel eigentijds en ontkent het de kerkelijke traditie. De reacties lopen uiteen van *'uitbundige lofprijzing tot volstrekte afwijzing'*.¹⁵² De Duitse architect Rudolf Schwarz (1897-1961) is uitermate lovend over het winnende ontwerp: *'Ongetwijfeld is dit ontwerp uit de beste overleveringen van de Franse architectuur ontstaan. We zien er de invloed van kathedralen in, die volgens hetzelfde beginsel de zware muren in een teer filigraanwerk naar de hemel*

¹⁵⁰ H.J. van Balen, 'De bedevaartkerk van Syracuse', *Katholiek Bouwblad* 24 (1957) nr. 25 (7 september), p. 385.

¹⁵¹ Anoniem, 'Een Nederlands plan voor Syracuse. Kerk geen gigantische toren maar grote basiliek', *De Tijd* 13 juli 1957.

¹⁵² Van Balen 1957 (zie noot 150), p. 386.

opheffen, en wij verheugen ons, dat de geest van de gothiek vandaag de dag nog in de beste bouwwerken van de Fransen voortleeft'. Het ontwerp is volgens Schwarz te danken aan de leer van Auguste Perret, die erin slaagde om de Franse traditie op eigentijdse wijze te interpreteren.¹⁵³ Hij vindt het niet alleen een mooi ontwerp dat zonder problemen gerealiseerd kan worden, maar het biedt tevens mogelijkheden voor de ontwikkeling van architectuur.¹⁵⁴

Op de maquette van het ontwerp uit 1956/57 van Jan de Jong voor een nieuwe basiliek in Syracuse is al te zien dat De Jong sterk is in de stedenbouwkundig plaatsing van zijn ontwerp. Het mocht allemaal niet baten. Zijn ontwerp werd uiteindelijk niet eens door de jury gememoreerd. Het winnende ontwerp van Andrault en Parat werd vanaf 1964 gebouwd. Pas in 1994 was de stolptoren gereed.

Afb. 14 Het prijswinnende ontwerp voor de bedevaartskerk in Syracuse (Italië) is zichtbaar op de onderste afbeelding. Op overige foto's staat de inzending van Jan de Jong afgebeeld. (Uit: De Haan en Haagsma 2010, p. 101)

In tegenstelling tot het artikel van Schwarz, zijn de Nederlandse bijdrages in *De Tijd* minder lovend over het ontwerp. Het artikel dat Granpré Molière schreef voor het *Katholiek Archief* verscheen in hoofdzaken in het weekblad.¹⁵⁵ Met een aantal architecten bezocht hij Syracuse voor bestudering van de ontwerpen en de bouwlocatie. Volgens Granpré Molière heeft de jury wel het *'meest consequente modernistische plan bekroond'*, maar *'omdat het modernisme totalitair is, is het ook*

¹⁵³ R. Schwarz, 'Mariaheiligdom voor Syracuse. Bekroond ontwerp ontstaan uit de beste tradities der Franse architectuur', *De Tijd* 13 juli 1957.

¹⁵⁴ Schwarz 1957 (zie noot 153).

¹⁵⁵ Anoniem, 'De mythe der "reine" architectuur. "Voor een voornaam heiligdom verlangen wij de volheid van onze architectuur"', *De Tijd* 13 juli 1957; M.J. Granpré Molière, 'Plannen voor het heiligdom van de Moeder der Tranen te Syracuse', *Katholiek Archief* 12 (1957) nr. 25 (21 juni), pp. 649-658.

tirraniek' en daarmee *'is het paard van Troje binnengehaald'*.¹⁵⁶ Op een gezaghebbende toon geeft hij een korte lezing over de essentie van architectuur: *'een der voornaamste middelen – zo niet het enige middel – waarover de architectuur beschikt, bestaat er in, om uit de ontmoeting der complementaire delen een nieuw element te doen ontstaan, dat deze beide harmonisch verenigt'*. Het modernisme is echter een *'isolationisme, [die] zijn kracht zoekt in de bestrijding van dit beginsel, door louter functioneel te willen zijn, en al dergelijke elementen uit te sluiten'*.¹⁵⁷ Architectuur staat of valt volgens Granpré Molière met het gebruik van drie ruimtelijke dimensies en de verhoudingen daartussen. Daarnaast richt een architect een gebouw op en betreedt en beschouwt deze. Deze drie handelingen leiden naar de mening van de auteur uiteindelijk tot zelfstandige driedimensionale vormen.¹⁵⁸ Omdat het modernistische bouwen zich louter richt op het functionele, wordt volgens Granpré Molière de behoefte om op intellectuele wijze vorm te geven aan betrekkingen tussen handelingen en dimensies onderdrukt. Modernistische architecten overdrijven om deze reden de dimensies. In het geval van het winnende ontwerp *'werd de hoogte van de kerkruimte mateloos overdreven: zodanig dat de bezoeker – dat is de vrome pelgrim – bij zijn binnentreden eerder verpletterd zal worden dan in zijn vrome stemming opgeheven, zoals hij had mogen verwachten'*.¹⁵⁹ Tot slot is volgens Granpré Molière beton ongeschikt als bouw materiaal, maar functionalistische architecten staan zo ver van de natuur af dat ze niet anders kunnen dan kunstmatige materialen toepassen.¹⁶⁰

Granpré Molière, die als de voornaamste vertegenwoordiger van de Delftse School gezien wordt, is niet direct betrokken bij de 'Bossche School', maar er zijn veel raakvlakken met de 'Delftse School'. Van de docent Dom Hans van der Laan verschijnt dezelfde dag ook een artikel in *De Tijd*, waarin hij met Le Corbusiers kapel in Ronchamp (1955) en het winnende ontwerp voor Syracuse illustreert dat, in het functionalisme, de overeenstemming tussen onderdelen van het bouwproces naar zijn mening uit hun verband zijn gerukt.¹⁶¹ Van der Laan vindt het *'merkwaardig te constateren, hoe de talloze vormen, waarin de architectuur zich momenteel prismeert, zich één voor één hebben aangekondigd in de loop van de laatste eeuwen. ... Ledoux in 1773 liet alle banden met het verleden los en ontwierp een huis in de vorm van een bol. ... De meeste vernieuwingen van de architectonische vorm berustten op een te eenzijdig benadrukken van één der étappen van het bouwproces, dat immers zich afspeelt tussen het brute materiaal aan de ene kant en de bewoning aan de andere kant'*.¹⁶² De bewoning of het gebruik van het huis moet het uiteindelijke doel zijn waar het bouwproces zich op richt. Het gaat volgens Van der Laan verkeerd op het moment dat een architect dit doel uit het oog verliest en zich enkel richt op de vorm. Een gebouw moet volgens de auteur aan een lichamelijke behoefte zoals beschutting voldoen, maar de waarneming van de vorm moet ook voor het verstand te begrijpen zijn. Vorm, techniek en materiaalkeuze moeten aan *'geest en stof'* iets te bieden hebben.¹⁶³ De moderne bouwvormen *'schijnen enkel gericht te zijn op de expressiviteit van een functie, die zelf verwaarloosd is. ... De jongste*

¹⁵⁶ Anoniem 1957 (zie noot 155).

¹⁵⁷ Anoniem 1957 (zie noot 155).

¹⁵⁸ Anoniem 1957 (zie noot 155).

¹⁵⁹ Anoniem 1957 (zie noot 155).

¹⁶⁰ Anoniem 1957 (zie noot 155).

¹⁶¹ Dom H. van der Laan, 'Vernieuwing in kerkenbouw te Ronchamp en Syracuse. Architectonische ordonnantie en plastische verhoudingen', *De Tijd* 13 juli 1957.

¹⁶² Van der Laan 1957 (zie noot 161).

¹⁶³ Van der Laan 1957 (zie noot 161).

architectonische vormen kan ik ook niet anders zien dan als nieuwe ontwrichtingen van de harmonie van het bouwproces'.¹⁶⁴ Voor Van der Laan kan er onderscheid bestaan tussen profane architectuur en kerkelijke architectuur. De vormgeving van het eerste type kan zich enkel richten op het gebruik. Voor kerkelijke architectuur is dat ondenkbaar, omdat in dat geval vormexpressie een vereiste is.¹⁶⁵ Van der Laan vindt dat de werkwijze van de architect Le Corbusier voor de architectuur van de bedevaartkerk te Ronchamp sterk en nieuw is. Deze wijkt af van de vormgeving die hij toepaste voor de appartementgebouwen, aangezien deze ongeschikt is voor kerkarchitectuur.¹⁶⁶ Toch vraagt de auteur zich af of de kerk wel architectuur is: *'de befaamd geworden kerk te Ronchamp zou men kunnen beschouwen als een gracieuze groepering van bouwmaterialen. Het dak is eigenlijk niet meer dan één grote dakpan, die door enkele beton-stutten wordt gedragen. ... Tezamen vormen zij hoogstens a.h.w. een embryo van het huis, een cella van groteske afmetingen*'.¹⁶⁷ Volgens Van der Laan leidt de combinatie van individuele elementen enkel tot een onarchitectonische groepering van vormen en spelen de bewoning en de techniek een ondergeschikte rol. Het ontwerp van de bedevaartkerk te Syracuse gaat verder in het bouwproces, want *'hier is wel degelijk sprake van een technische samenvoeging van materialen, maar niet met het oog op de bewoning en de expressiviteit beperkt zich tot een manifestatie van de technische mogelijkheden, die tegenwoordig quasi-onbeperkt zijn*'.¹⁶⁸ Beide kerken richten zich volgen Dom Hans Van der Laan niet op de expressie van de functie van de kerk.¹⁶⁹ Uit de lezingen kwam naar voren dat de docenten van de 'Bossche School' in principe een 'kerk' als het 'eerste huis' beschouwen. Bij de vormgeving draait het volgens Van der Laan *'niet om plastische vormen zoals te Ronchamp, noch om geometrische figuren zoals te Syracuse, maar om plastische verhoudingen, die aan de eigenlijke architectonische ordonnantie ten grondslag liggen*'.¹⁷⁰

Volgens de dichter en medewerker van het *Katholiek Bouwblad* Jan Engelman is het verrassend *'dat autoriteiten der Kerk, die nog maar enkele jaren geleden bij opvallend moderne kunstwerken wel plachten te spreken van "monsterachtige vruchten van een ziekelijk modernisme" en zelfs verzekerden, dat het de uitdrukkelijke wil der Kerk is, dat de liturgie zich houdt aan de wetten van proportie welke in romaanse en gothische stijl haar hoogste ontwikkeling bereikt hebben, thans blijken geven van een geheel andere visie en te Syracuse een reusachtig heiligdom toelaten, waarin naakte moderne constructies, ... , van een bouwwoede getuigen die breekt met alle traditionele ordonnantie en doet denken aan het waagzieke spel der late middeleeuwen, die het schip van Beauvais te slank en hoog optrokken*'.¹⁷¹ Tien van de elf juryleden stemden voor het ontwerp van Andrault en Parat. De jury bestond onder andere uit de aartsbisschop van Syracuse en raadgevers van de Paus, daarmee was het plan verzekerd van steun in de hoogste kerkelijke kringen en stond niets in de weg van uitvoering.¹⁷² Engelman reageert op het artikel van Granpré Molière door te stellen dat het er niet om gaat *'een bepaalde moderne architectuurstroming voor te*

¹⁶⁴ Van der Laan 1957 (zie noot 161).

¹⁶⁵ Van der Laan 1957 (zie noot 161).

¹⁶⁶ Van der Laan 1957 (zie noot 161).

¹⁶⁷ Van der Laan 1957 (zie noot 161).

¹⁶⁸ Van der Laan 1957 (zie noot 161).

¹⁶⁹ Van der Laan 1957 (zie noot 161).

¹⁷⁰ Van der Laan 1957 (zie noot 161).

¹⁷¹ Jan Engelman, 'Een wedergeboorte der bouwkunst? Verandering bij kerkelijke autoriteiten', *De Tijd* 13 juli 1957.

¹⁷² Engelman 1957 (zie noot 171).

stellen als baarljke verdorvenheid. We spreken hier over een liturgisch probleem, dat tevens zeer sterk een artistiek probleem is en een vraagstuk van algemene cultuur'.¹⁷³ De visie van Dom Hans van der Laan is daarentegen zuiverder en komt dichter bij de essentie, omdat hij inziet dat het 'huis' niet alleen aan een lichamelijke functie heeft maar ook uitdrukking moet geven aan de menselijke geest.¹⁷⁴

Gevolgen van de kritiek op de lesinhoud

De kritiek van Constantinus, Van Helvoort, Thunissen en in mindere mate Koldewey op de inhoud van de cursus 'kerkelijke architectuur' blijft niet ongehoord. Ook de inzending van een ontwerp voor een bedevaartskerk te Syracuse van de cursist Jan de Jong voor de internationale prijsvraag haalt de eindronde niet, het krijgt ook geen eervolle vermelding. Voor de 'Bossche School' is dit aanleiding om de inhoud van de cursus ter discussie te stellen en aan te passen.

Op 28 december 1957 verschijnt een artikel van de secretaris van de Liturgische Commissie van het bisdom Rotterdam Anthonius van Rooy in het *Katholiek Bouwblad* met de mededeling dat de '*Cursus "Kerkelijke Architectuur" in 's-Hertogenbosch is haar nieuwe cursusjaar, dat nu met kalenderjaar samenvalt, begonnen met een leerplan, dat op een bredere basis stoelt dan vroeger. Achter deze sobere mededeling steekt een verandering, waarvan wellicht zoveel wordt verwacht door de tegenstanders van al wat men onder de term "Bossche School" is gaan samenvatten, dat een toelichting op de "nieuwe koers" wel noodzakelijk lijkt*'.¹⁷⁵ Impliciet geeft Van Rooy hiermee aan dat de verandering van de lessen het gevolg is van de kritiek op de cursus 'kerkelijke architectuur'. Volgens de auteur is de leer 'zoals Dom H. v. d. Laan het onlangs uitdrukte, een architectonisch idioom, ... Maar met een idioom alleen wordt nog geen poëzie geschapen. Het weten is nog iets anders dan het scheppen en het is duidelijk dat nog slechts weinigen op een sterk creatieve wijze wisten over te schakelen van de theorie naar een artistieke praktijk'.¹⁷⁶ De cursusleiding wil met het nieuwe lesprogramma bereiken dat de creatieve mogelijkheden die de theorie biedt, in de praktijk getoetst worden aan de mogelijkheden van de moderne bouwtechniek en eisen die de samenleving stelt.¹⁷⁷

Van Rooy kenmerkt de kritiek in de vakpers van de voorgaande jaren als een conflict tussen "*traditioneel*" en "*modern*", ofwel "*Den Bosch tot nu toe*" en "*de overigen*" [dit conflict] wordt terecht binnen de Cursus niet verondersteld. ... *Er bestaat juist aan de andere zijde grote belangstelling voor die theorie*'.¹⁷⁸ De ondertitel van het artikel luidt '*Bredere basis wekt verwachtingen*', dat tot gevolg kan hebben dat de 'Bossche School' niet meer vanzelfsprekend als 'traditioneel' te boek staat. Vanaf dat moment staat de 'Bossche School' synoniem voor de toepassing van de leer van het 'plastisch getal' in de architectonische vormgeving.

Niet lang daarna verschijnt een artikel van de redacteur André Thunissen (1921) in het *Katholiek Bouwblad* waarin hij een ontwerp voor de *Heilige Geestkerk* te Vlaardingen van de 'Bossche School' architect Nico van der Laan vergelijkt met een kerk te Pendrecht van de functionalistische architect H. Nefkens: '*In uiterlijke verschijning, in vormgeving en waarneembaar detail zijn het wel uitersten te noemen.*

¹⁷³ Engelman 1957 (zie noot 171).

¹⁷⁴ Engelman 1957 (zie noot 171).

¹⁷⁵ [A. van Rooy], 'Nieuw programma cursus "kerkelijke architectuur". Bredere basis wekt verwachtingen', *Katholiek Bouwblad* 25 (1957) nr. 7 (28 december), p. 97.

¹⁷⁶ [Van Rooy] 1957 (zie noot 175), p. 98.

¹⁷⁷ [Van Rooy] 1957 (zie noot 175), p. 98.

¹⁷⁸ [Van Rooy] 1957 (zie noot 175), p. 98.

En toch verraden beide ontwerpen iets of zelfs veel van de moderne werkmethode, van de benaderingsmethode van een architectonisch probleem, van de pogingen om ruimte en massa te beelden.¹⁷⁹ De moderne werkmethode bestaat volgens Thunissen eruit dat deze de afzonderlijke bouwelementen analyseert op hun functie en deze in het ontwerp benadrukt, door middel van functiesplitsing geeft hij expressie aan de ruimte.¹⁸⁰ Hij wil aan de hand van de functiescheiding de ontwerpen analyseren. Het ontwerp voor de kerk in Vlaardingen kenmerkt zich door zes dikke pilasters die het dakvlak dragen, terwijl de muren omhulling zijn. De ontwerper distantieert zich volgens de auteur van het benadrukken van de constructiemethoden, toch maakte de architect wel gebruik van de functiesplitsing van bouwelementen bij de vormgeving van de ruimte.¹⁸¹ Hoewel de architect naar de mening van Thunissen de dragende functie van de pilasters en de niet-dragende maar omhullende functie van de muren kon verduidelijken. In tegenstelling tot de kerk in Vlaardingen toont de kerk in Pendrecht *'een geheel andere instelling bij de ontwerper. De kerk heeft vooral naar buiten door de onderscheiding van de bouwelementen betekenis gekregen: er is ... eerder een belijden van de verschillende constructiemethoden'*. In het ontwerp van deze kerk gaat de architect volgens Thunissen te ver in het gebruik van expressieve constructiemethoden. Ze passen beide moderne constructiemethoden toe, maar Van der Laan past ze enkel toe voor de *'vervolmaking van de ruimte'*; voor Nefkens zijn de *'moderne middelen en moderne functionele werkmethode hoofdzak'*.¹⁸²

Afb. 15 In de kerk van de H.H. Petrus en Paulus in Haarlem-Noord van de architect H. Nefkens is een grote rol weggelegd voor de constructie methoden. (uit: Van Rooy [1959], p. 46)

¹⁷⁹ A.W.P. Thunissen, 'Twee ruimtebeelden', *Katholiek Bouwblad* 25 (1958) nr. 9 (25 januari), p. 129.

¹⁸⁰ Thunissen 1958 (zie noot 179), p. 129.

¹⁸¹ Thunissen 1958 (zie noot 179), p. 133.

¹⁸² Thunissen 1958 (zie noot 179), p. 133.

Afb. 16 De *Heilige Geestkerk* (1957) in Vlaardingen van de architect Nico van der Laan is een vroeg voorbeeld van een niet-basilicale kerk van de ‘Bossche School’. (uit: Van Rooy [1959], p. 65)

In 1959 publiceert Anthonius van Rooy het boekje *Nederlandse kerkbouw op een keerpunt*. De ‘Bossche School’ speelt een belangrijke rol in deze publicatie. Dat de ‘Bossche School’ zich uitdrukte in het bouwen van oudchristelijke basilieken wil volgens de auteur niet zeggen dat de theoretische basis van Dom Hans van der Laan niet waardevol is. De kritieken die de cursus kreeg raken ‘merkwaardigerwijs niet de eerste stellingen omtrent het kerkgebouw als teken, de eis van de meest algemene ruimte en de ontkenning van elk wezenlijk verschil tussen profane en gewijde architectuur’.¹⁸³ De basiliek hoeft niet dé uitdrukkingvorm van de ‘Bossche School’ te zijn, toch ‘houdt de plastische architectuuropvatting deze kerken wel enigszins afgezonderd van de in het huidige architectuurbeeld overheersende tendensen’.¹⁸⁴ De kerken van de ‘Bossche School’ waar Van Rooy aan refereert, noemt hij ‘plastische zaalkerken’. Als voorbeeld geeft hij de kerk in Vlaardingen van Nico van der Laan en een aantal kerken van de cursist Jan de Jong, de architect die eerder geen geluk had met zijn inzending voor een bedevaartskerk te Syracuse. De *Heilige Geestkerk* in Vlaardingen bestaat enkel uit een rechthoekige zaal met zes pijlers die deze opdelen.¹⁸⁵ De zaalkerken zijn het antwoord van de ‘Bossche School’ op de tegenstelling modern-traditioneel en claimen ‘een “volledig architectonisch procédé” voor het kerkgebouw [te hebben], omdat dit een bijzondere expressiviteit zou moeten bezitten’.¹⁸⁶ Jan de Jong trachtte dit te bewerkstelligen door voor de *Sint Benedictuskerk* in Rijswijk van het interieur niet meer dan een ‘stedebouwkundige ruimte [te laten zijn], voorzien van een overkapping, een rustig plein, waarop de architectuur vertegenwoordigd is in een drietal bouwsels. ... Het kerkgebouw op zich

¹⁸³ A.J.J. van Rooy, *Nederlandse kerkbouw op een keerpunt*, Haarlem [1959], p. 30.

¹⁸⁴ Van Rooy [1959] (zie noot 183), p. 43.

¹⁸⁵ A.J.J. van Rooy, ‘Discussies rond de kerkelijke architectuur. Orthodox werk uit de Bossche School’, *Katholiek Bouwblad* 27 (1960) nr. 16, p. 302.

¹⁸⁶ Van Rooy [1959] (zie noot 183), p. 44.

zelf is dus, architectonisch gesproken, met opzet zo onvolledig mogelijk gehouden, de architectuur is vastgezet in afzonderlijke behuizingen voor elementen uit eredienst en liturgie.¹⁸⁷ Paradoxaal gezien leidt de eis van een volledig architectonisch procédé tot wat Van Rooy een ‘zo onvolledig mogelijke architectuur’ noemt, de architectonische waarde schuilt geheel in de dominante vormgeving van de drie kleine ‘bouwseltjes’ in relatie met het geheel.¹⁸⁸ Het beschouwen van het kerkinterieur als een overdekt plein met kleine bouwseltjes past Jan de Jong ook toe voor de *Kerk van de H. Gerardus Majella* in Gemert. Van Rooy benadrukt dat de kerken van De Jong en Nico van der Laan experimenten zijn, waarbij de theorie van het ‘plastisch getal’ leidt tot een andere ‘dispositie’ dan een basiliek.¹⁸⁹

Dom Hans van der Laan bevestigt in het tijdschrift *St. Adelbert* dat de cursus een nieuwe weg is ingeslagen met de architectonische vormgeving.¹⁹⁰ *St. Adelbert* is een uitgave van de in 1934 opgerichte *Adelbert Vereniging* die de katholieke cultuur wilde bevorderen in de verzuilde samenleving. De architectonische experimenten van Jan de Jong zijn te verklaren op het moment dat *‘de plaatsing van altaar, doopvont en preekstoel dermate weinig bindend is dat men langzamerhand tot de conclusie is gekomen, dat de liturgie nauwelijks eisen stelt aan de architectuur. De meeste liturgisten zijn het er over eens dat de eredienst de architect geheel vrij laat. Er wordt slechts een grote ruimte gevraagd; om van die ruimte een kerkrimte te maken wordt aan de bekwaamheid van de architect overgelaten*’.¹⁹¹ Met betrekking tot het materiaalgebruik is Van der Laan van mening dat de technische mogelijkheden onbeperkt zijn, maar hij vraagt zich af hoe beton, dat zich praktisch gezien in alle vormen laat gieten, richtinggevend kan zijn voor de architectonische vormgeving.¹⁹² Hij beantwoordt deze vraag: *‘Er zijn architecten die ondanks het feit, dat de moderne materialen niet tot bepaalde vormen leiden, toch aan het beginsel der ambachtelijke zuiverheid trouw willen blijven. Zij komen dan consequent tot een vormloze architectuur*’.¹⁹³ In het volgende nummer van *St. Adelbert* verschijnt een reactie van Mr B. Böcker die het antwoord van Van der Laan zeer merkwaardig vindt, want *‘hoe kan een voorwerp bestaan zonder vorm? Beton heeft evenzeer een vorm als de baksteen, het stuc-element, het steenblok en de plank. Dom van der Laan kan met “vormloos” dan ook alleen bedoelen “zonder mij vertrouwde vorm”*’.¹⁹⁴ Hij vervolgt met de opvatting dat het zoeken *‘naar de wetten van de bouwkunst ... dit geredeneer niet meer betekent dan de rationalisatie van bepaalde voorkeuren, dit blijkt wel uit de verering die Dom van der Laan c.s. koesteren voor traditionele materialen en technieken*’.¹⁹⁵ Bij beschouwing van de hiervoor genoemde projecten valt echter op dat er geen sprake (meer) is van een verering van traditionele materialen en technieken. Voor de realisatie van de grote overspanningen van de zaalkerken maken de architecten gebruik van stalen spantconstructies en betonnen gewelfconstructies. Jan de Jong experimenteert tevens met metselwerk van betonnen B2 blokken.

In het septembernummer van *St. Adelbert* reageert de architect Thomas Nix, die tot 1952 toehoorder van de cursus ‘kerkelijke architectuur’ was, zowel op het artikel van

¹⁸⁷ Van Rooy [1959] (zie noot 183), p. 40.

¹⁸⁸ Van Rooy [1959] (zie noot 183), p. 41.

¹⁸⁹ Van Rooy 1960 (zie noot 185), p. 302.

¹⁹⁰ Dom H. van der Laan, ‘Kerkelijke Architectuur’, *St. Adelbert* (1960) nr. 5 (mei), p. 65.

¹⁹¹ Van der Laan 1960 (zie noot 190), p. 66.

¹⁹² Van der Laan 1960 (zie noot 190), p. 66.

¹⁹³ Van der Laan 1960 (zie noot 190), p. 66.

¹⁹⁴ B.F.N. Böcker, ‘Kerkelijke Architectuur. De rationalisatie van een voorkeur’, *St. Adelbert* (1960) nr. 6 (juni), p. 91.

¹⁹⁵ Böcker 1960 (zie noot 194), p. 91.

Dom Hans van der Laan als op de reactie van B. Böcker daarop. In het eerste deel geeft Nix antwoord op Van der Laans vraag, door te stellen dat materialen met een amorf karakter de architectonische vormgeving in een bepaalde richting kan sturen ‘door ze te beheersen. ... Ja, het is natuurlijk mogelijk beton in alle mogelijke vormen te gieten, maar dan is het geen typische beton. Typische beton is voor mij “gespierde steen”, een verrukkelijk en inspirerend materiaal dat ik in talloze gebouwen hetzij zichtbaar, hetzij omhuld toch onmiddellijk herken en kan onderscheiden van b.v. typisch staalbouw’.¹⁹⁶ Met het artikel van Böcker heeft de auteur meer moeite, omdat hij Van der Laan en Granpré Molière uitspraken in de mond legt die ze niet hebben gezegd.¹⁹⁷ Böcker beweerde tevens dat Dom Hans van der Laan en Granpré Molière ‘hun opvattingen hulden in een wijsgerig kleed ... dat voor een groot deel is ontleend aan de leerstellingen die Prof. Granpré Molière vele jaren van zijn kathedraal heeft verkondigd’.¹⁹⁸ Dat laatste kan volgens Nix nooit kloppen, aangezien Van der Laan theoretische ontwikkeling van de cursus ‘kerkelijke architectuur’ voor zijn rekening nam, ondanks overeenkomsten met de ideeën van Granpré Molière.¹⁹⁹ Daarnaast is de auteur van mening dat Böckers kenschetsing van Dom Hans van der Laan als basiliekbouwer erg beperkt is.²⁰⁰ Thomas Nix krijgt bijval van Anthonius van Rooy die als reactie op Böckers artikel schrijft dat de auteur ‘zowel de rol van Prof. Granpré Molière als die van Dom van der Laan in de Nederlandse architectuurontwikkeling volkomen onjuist omschrijft’.²⁰¹ Van Rooy leidt uit de plaatsing van het artikel in *St. Adelbert* af dat er zelfs onder intellectuelen weinig kennis is van ruimtelijke vormgeving.²⁰² Het is opvallend dat Anthonius van Rooy in een relatief korte periode meerdere publicaties schrijft over de ‘Bossche School’. Voor Jan Henselmans is dit het bewijs dat Anthonius van Rooy een grote betrokkenheid had bij de ‘Bossche School’.²⁰³ Frans Jozef van der Vaart bevestigt in zijn proefschrift dat ‘de meeste publicaties van Van Rooy werden ontmaskerd als pleitredes voor de Bossche School’.²⁰⁴ Van der Vaart stelt tevens dat hoewel er sprake was van onderlinge samenwerking, Van Rooy hier snel een punt achter zette, toen waardering voor de cursus uitbleef.²⁰⁵

¹⁹⁶ Thomas Nix, ‘Kerkelijke Architectuur. Prekepraat en lekepraat’, *St. Adelbert* (1960) nr. 7 (september), p. 101.

¹⁹⁷ Nix 1960 (zie noot 196), p. 102.

¹⁹⁸ Böcker 1960 (zie noot 194), p. 91.

¹⁹⁹ Nix 1960 (zie noot 196), p. 102.

²⁰⁰ Nix 1960 (zie noot 196), p. 102.

²⁰¹ Van Rooy 1960 (zie noot 185), p. 302.

²⁰² Van Rooy 1960 (zie noot 185), p. 302.

²⁰³ Jan Henselmans, ‘Kerkelijke kunst’, *Tijdschrift voor liturgie* 44 (1960) nr. 2, p. 189.

²⁰⁴ Frans Jozef van der Vaart, *Bedelordekloosters, 's-Hertogenbosch en de Bossche School*, Nijmegen 1999, p. 204.

²⁰⁵ Van der Vaart 1999 (zie noot 204), p. 205.

Conclusie

De cursus ‘kerkelijke architectuur’ kreeg in het *Katholiek Bouwblad* veel ruimte om de uitgangspunten en doelstellingen naar buiten te brengen. Nico van der Laan was naast cursusleider ook redacteur van het *Katholiek Bouwblad*, dat aanvankelijk het grootste deel van de artikelen over de cursus publiceerde. Dat deden ze door middel van de publicatie van lezingen, verslagen van bijeenkomsten en projectbeschrijvingen. Uit de gepubliceerde lezingen blijkt dat de katholieke liturgie een hoofdonderwerp is. Kerkarchitectuur behoort tot de katholieke liturgie als uitdrukking van een goddelijke dimensie. De docenten gingen uit van het idee dat enkel bouwen met expressie als doel leidt tot architectuur. Een architect heeft daarvoor de beschikking over massieve delen die de architectonische ruimte vormen. De afmetingen staan door middel van een maatsysteem in relatie tot andere delen en het geheel. Een mens kan vervolgens met zijn waarnemingsvermogen en zijn verstand een oordeel vellen over het gebouw. De cursus ‘kerkelijke architectuur’ had als doel theoretische uitgangspunten te formuleren die praktische toepassing leiden tot architectuur. Aanvankelijk leken de vroegchristelijke kerkgebouwen en met name de basiliek als bronnen van de christelijke oorsprong te voldoen aan de theoretische uitgangspunten. Dom Nicolaas Boer, professor Frank van der Meer en andere docenten trachtten in enkele lezingen het belang van deze periode voor de ontwikkeling van de architectuurtheorie aan te tonen. Aanvankelijk leken de theoretische uitgangspunten, wat later de leer van het ‘plastische getal’ is gaan heten, weinig kritiek op te leveren. Toen bleek dat cursisten en docenten deze historische gebouwen niet enkel als inspiratie zagen, maar ze als zodanig zijn gaan gebruiken voor hun ontwerpen kwam er kritiek. De tentoonstelling *Nederlands Nieuwe Kerken* (1948) was een belangrijk moment, aangezien het publiek voor het eerst kennis kon maken met ontwerpen van de cursus.

De kritiek op de ‘Bossche School’ richtte zich voornamelijk op de historiserende vormentaal en materiaalgebruik en niet op de theorie. Als eigentijdse oplossing zou dit niet ‘modern’ of ‘progressief’ zijn, de letterlijke betekenis van ‘modern’ is echter eigentijds. De wederopbouw kenmerkte zich op dat moment door meerdere tendensen die uiteenliepen van ‘historiserend’ tot ‘functionalistisch’. ‘Historiserend’ is een negatieve kenschets van de cursus die criticasters als Constantinus gaven. De ‘Bossche School’ was echter wel een moderne stroming, het formuleren van de theoretische uitgangspunten – het plastisch getal – was een nieuwe en eigentijdse ontwikkeling. Met de evolutie van de theorie, evolueerde de praktijk ook. De architecten verlieten aan het einde van de jaren vijftig de vroegchristelijke modellen en ontwikkelden andere ruimtelijke modellen, de theorie van het ‘plastisch getal’ liet dit toe. Of de evolutie een gevolg is van de kritiek in de vakpers, valt niet te ontkennen noch te bevestigen. Toepassing van eigentijdse materialen en constructies in de ‘Bossche School’ is een feit, de wijze waarop dat geschiedde is echter geen toenadering naar het functionalisme. Uitdrukking geven aan technische mogelijkheden was geen doel, techniek was van ondergeschikt belang. Illustratief voor deze houding ten opzichte van de techniek zijn uitspraken van met name Dom Hans van der Laan. Ordonnantie en dispositie zijn de gereedschappen van de architect, de techniek is enkel een middel om het ontwerp te verwezenlijken.

Literatuurlijst

- Amiëns, Peter van, 'Studiebijeenkomst kerkelijke architectuur. 14-15 november, Kruithuis, 's-Hertogenbosch', *Katholiek Bouwblad* 21 (1954) nr. 5 (5 december), pp. 67-69.
- Anoniem, 'Comité "Nederlands Nieuwe Kerken"', *Katholiek Bouwblad* 14 (1947) nr. 15 (3 mei), p. 180.
- Anoniem, 'Cursus kerkelijke architectuur', *Bouw* 5 (1950) nr. 41, p. 678.
- Anoniem, 'Cursus kerkelijke architectuur', *Bouw* 8 (1953) nr. 40, p. 779.
- Anoniem, 'Cursus "kerkelijke architectuur", R.K. Leergangen', *Bouwkundig Weekblad* 64 (1946) nr. 4 (12 maart), pp. 40-41.
- Anoniem, 'De mythe der "reine" architectuur. "Voor een voornaam heiligdom verlangen wij de volheid van onze architectuur"', *De Tijd* 13 juli 1957.
- Anoniem, 'Een Nederlands plan voor Syracuse. Kerk geen gigantische toren maar grote basiliek', *De Tijd* 13 juli 1957.
- Anoniem, 'Kapel te Helmond', *Bouwkundig Weekblad* 69 (1951) nr. 35/36 (28 augustus), pp. 319-321.
- Anoniem, 'Kerkelijke architectuur', *Bouw* 8 (1953) nr. 49, p. 956.
- Anoniem, 'Kerkelijke architectuur', *Bouw* 20 (1965) nr. 5 (30 januari), p. 163.
- Anoniem, 'Kerkelijke architectuur', *Bouw* 21 (1966) nr. 9 (26 februari), p. 324.
- Anoniem, 'Moderne kerkbouw', *Kunst en religie* 41 (1959) nr.1, pp. 33-84.
- Anoniem, 'Onze plaats te midden van de vakbladen', *Katholiek Bouwblad* 14 (1946) nr. 1/2 (oktober), p. 9.
- Anoniem, 'R.k. St.-Lukaskerk te 's-Hertogenbosch', *Bouw* 20 (1965) nr. 36 (4 september), pp. 1304-1308.
- Balen, H.J. van, 'De bedevaartkerk van Syracuse', *Katholiek Bouwblad* 24 (1957) nr. 25 (7 september), pp. 385-390.
- Bekink, C.H., 'Bespreking eindproject. Cursus voor kerkelijke architectuur', *Katholiek Bouwblad* 30 (1963), pp. 505-508.
- Blankesteyn-Blees, G. en H. Klarenbeek, *Lijst van Nederlandse kerken 1945-1963*, Amsterdam 1963.
- Böcker, B.F.N., 'Kerkelijke Architectuur. De rationalisatie van een voorkeur', *St. Adelbert* (1960) nr. 6 (juni), p. 91.
- Boer, Dom Nicolaas, 'Gewijde kunst', *Katholiek Bouwblad* 14 (1947) nr. 12 (22 maart), pp. 133-138.
- Boer, Dom Nicolaas, 'Kerkmuziek en architectuur. Deel I', *Katholiek Bouwblad* 14 (1947) nr. 19 (18 juni), pp. 219-222.
- Boer, Dom Nicolaas, 'Kerkmuziek en architectuur. II. De kerk zingt Gregoriaans', *Katholiek Bouwblad* 14 (1947) nr. 21 (26 juli), pp. 243-249.
- Boer, Dom Nicolaas, 'Kerkmuziek en architectuur. III. Orgel en klokken', *Katholiek Bouwblad* 14 (1947) nr. 24 (6 september), pp. 284-286.
- Brinkgreve, G., 'Vooruit of achteruit', *Katholiek Bouwblad* 19 (1952) nr. 22 (2 augustus), pp. 346-347.
- Bruyn, W. de, 'De natuurlijk bestaansgronden van de elementen van de kerkbouw', *Katholiek Bouwblad* 16 (1948) nr. 2 (30 oktober), pp. 18-20.
- Constantinus O.F.M. Cap., 'Drie richtingen in de moderne Nederlandse kerkbouw. Huiver voor het gebruik van beton', *De Nieuwe Eeuw* 24 december 1952.

Constantinus O.F.M. Cap., ‘Hedendaagse kerkbouw in Nederland. De basiliekbouw van de “Bossche richting” getuigt van eenzijdige kijk op kunst en leven’, *De Nieuwe Eeuw* 24 december 1953.

Constantinus O.F.M. Cap., ‘Het compositieprobleem in de kerkelijke architectuur. Men zal op de Kunst-Academie meer moeten gaan doen aan volkerenpsychologie!’, *De Nieuwe Eeuw* 23 januari 1954.

Constantinus O.F.M. Cap., ‘Moderne Nederlandse kerkbouw’, *De Nieuwe Eeuw* 10 januari 1953.

Constantinus O.F.M. Cap., ‘Talrijke kerken, talrijke stijlen. Honderd jaar Kerkelijke architectuur’, *De Nieuwe Eeuw* 9 mei 1953.

Engelman, Jan, ‘Een wedergeboorte der bouwkunst? Verandering bij kerkelijke autoriteiten’, *De Tijd* 13 juli 1957.

Evers, M.J.M.T., *Historiografie van de ‘Bossche School’*, ’s-Hertogenbosch 2010.

Granpré Molière, M.J., ‘Plannen voor het heiligdom van de Moeder der Tranen te Syracuse’, *Katholiek Archief* 12 (1957) nr. 25 (21 juni), pp. 649-658. [zie Helvoort 1957]

Haagsma, Ids en Hilde de Haan, *Het Plastisch Lexicon. Een kleine encyclopedie van de ‘Bossche School’*, Haarlem 1996.

Haagsma, Ids en Hilde de Haan, ‘Dom H. van der Laan. Speurtocht naar de grondbeginselen van architectuur’, *Intermediair* 17 (1981) nr. 7 (13 februari), pp. 1-13.

Haan, Hilde de en Ids Haagsma, *Gebouwen van het Plastische Getal. Een lexicon van de ‘Bossche School’*, Haarlem 2010.

Helvoort, H. van, ‘Comité “Nederlands Nieuwe Kerken”’, *Katholiek Bouwblad* 14 (1947) nr. 16 (17 mei), p. 192.

Helvoort, H. van, ‘De aesthetische en technische verzorging van de wederopbouw van R.K. kerken en kerkelijke gebouwen’, *Katholiek Bouwblad* 14 (1947) nr. 9 (8 februari), pp. 119-120.

Helvoort, H. van, ‘De situatie van de kerkenbouw in Nederland na de oorlog’, *Katholiek Archief* 7 (1952) nr. 51 (19 december), pp. 1017-1029.

Henselmans, Jan, ‘Kerkelijke kunst’, *Tijdschrift voor liturgie* 44 (1960) nr. 2, pp. 187-190.

Knijtjizer, H., ‘Het oude lied der sacrale architectuur’, *Bouw* 3 (1948) nr. 21 (22 mei), pp. 157-167.

K[oldewey], B.J., ‘De Kreet’, *Katholiek Bouwblad*, 19 (1952) nr. 19 (21 juni), p. 295.

Koldewey, B.J., ‘De komende kerken van gewapend beton? I’, *Katholiek Bouwblad* 22 (1954) nr. 6 (18 december), pp. 81-83.

Koldewey, B.J., ‘De komende kerken van gewapend beton? II’, *Katholiek Bouwblad* 22 (1955), pp. 116-120.

Koldewey, B.J., ‘De komende kerken van gewapend beton? III’, *Katholiek Bouwblad* 22 (1955), pp. 148-151.

Koldewey, B.J., ‘De komende kerken van gewapend beton? IV’, *Katholiek Bouwblad* 22 (1955) nr. 12 (12 maart), pp. 177-181.

Koldewey, B.J., ‘De komende kerken van gewapend beton? V’, *Katholiek Bouwblad* 22 (1955) nr. 15 (23 april), pp. 225-228.

Koldewey, B.J., ‘Explosies in het Kruithuis’, *Katholiek Bouwblad* 22 (1955), pp. 282-283.

Koldewey, B.J., ‘De komende kerken van gewapend beton? VI. Slot’, *Katholiek Bouwblad* 22 (1955) nr. 19 (18 juni), pp. 289-291.

- Kranendonk, A. van, 'Twee bekroonde eindprojecten van de cursus kerkelijke architectuur', *Katholiek Bouwblad* 19 (1952) nr. 12 (15 maart), pp. 177-183.
- Kuipers, Marieke (red.), *Toonbeelden van de wederopbouw. Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland*, Zwolle 2002.
- Laan, Dom H. van der, 'Cursus Kerkelijke Architectuur. Openbare les over liturgie en architectuur gehouden op 5 oktober 1963 door Dom van der Laan', *Katholiek Bouwblad* 30 (1963), pp. 500-504.
- Dom H. van der Laan, *De architectonische ruimte. Vijftien lessen over de dispositie van het menselijk verblijf*, Leiden 1997⁴ (1977).
- Laan, Dom H. van der, 'Het heiligdom der christenen en de moderne architectuur', *Bouwkundig Weekblad* 78 (1960) nr. 22 (28 oktober), pp. 486-498.
- Laan, Dom H. van der, *Het plastische getal. XV lessen over de grondslagen van de architectonische ruimte*, Leiden 1967.
- Laan, Dom H. van der, 'Kerkelijke Architectuur', *St. Adelbert* (1960) nr. 5 (mei), pp. 65-68.
- Laan, Dom H. van der, 'Over de invloed van natuur en bovennatuur op de vorm van het kerkgebouw', *Katholiek Bouwblad* 16 (1948) nr. 2 (30 oktober), pp. 16-18.
- Laan, Dom H. van der, 'R.K. St. Willibrorduskerk te Almelo', *Bouwkundig Weekblad* 86 (1968) nr. 21, pp. 342-348.
- Laan, Dom H. van der, 'Vernieuwing in kerkenbouw te Ronchamp en Syracuse. Architectonische ordonnantie en plastische verhoudingen', *De Tijd* 13 juli 1957.
- Laan, H. van der, 'Kleding', *Katholiek Bouwblad* 14 (1947) nr. 9 (8 februari), pp. 98-104.
- [Laan, Nico van der], 'De Sinte Catharinakerk te Heusden', *Katholiek Bouwblad* 18 (1951) nr. 15 (28 april), pp. 225-230.
- Laan, N. van der, 'Cursus kerkelijke architectuur te 's-Hertogenbosch', *Katholiek Bouwblad* 15 (1947) nr. 1 (18 oktober), p. 12-13.
- Laan, N. van der, 'Naar een nieuwe richting in de kerkelijke architectuur van Nederland', *Tijdschrift voor liturgie* 36 (1952), pp. 296-300.
- Maas, Tom, *De eigen wetgeving der architectuur. Doctoraalscriptie over woorden en werken van Dom H. van der Laan en de Bossche School*, Voorburg 1988.
- Martin, J. e.a., *Moderne kerkenbouw. Tentoonstelling 14-18 november 1957 georganiseerd door Liturgische Vereniging Philosophicum*, z.pl. 1957.
- Meer, F. van der, *Christus' oudste gewaad. Over de oorspronkelijkheid van de oudchristelijke kunst*, Baarn 1989² (1949).
- Meer, F. van der, 'Historische gegevens betreffende de wezenlijke elementen van het kerkgebouw', *Katholiek Bouwblad* 16 (1948) nr. 2 (30 oktober), pp. 15-16.
- Nix, Thomas, 'Kerkelijke Architectuur. Prekepraat en lekepraat', *St. Adelbert* (1960) nr. 7 (september), pp. 101-102.
- Oppen, W.K. van e.a., *Nederlands Nieuwe Kerken*, Amsterdam 1948.
- Pouderoyen, C., 'Kenmerkende vormen van de elementen van de kerkbouw', *Katholiek Bouwblad* 16 (1948) nr. 2 (30 oktober), pp. 21-23.
- Robbertz, Renout, *Kloosters. Categorieel Onderzoek Wederopbouw 1940-1965*, Zeist 2005.
- [Rooy, A. van], 'Nieuw programma cursus "kerkelijke architectuur". Bredere basis wekt verwachtingen', *Katholiek Bouwblad* 25 (1957) nr. 7 (28 december), pp. 97-99.
- Rooy, A.J.J. van, *Nederlandse kerkbouw op een keerpunt*, Haarlem [1959]. Zie Henselmans, p. 188.
- Rooy, A.J.J. van, 'Discussies rond de kerkelijke architectuur. Orthodox werk uit de Bossche School', *Katholiek Bouwblad* 27 (1960) nr. 16, pp. 301-316.

- Sarlemijn, G.J., 'De plastische en ruimtelijke elementen van het kerkgebouw', *Katholiek Bouwblad* 16 (1948) nr. 2 (30 oktober), pp. 13-15.
- Sarlemijn, G.J., 'De vernieuwing der kerkelijke architectuur na de oorlog', *Katholiek Bouwblad* 20 (1953) nr. 22 (1 augustus), pp. 339-348.
- Schwarz, R., 'Mariaheiligdom voor Syracuse. Bekroond ontwerp ontstaan uit de beste tradities der Franse architectuur', *De Tijd* 13 juli 1957.
- Siebers, A., 'Nieuwe stromingen in de kerkbouw', *Katholiek Bouwblad* 17 (1950), pp. 277-279.
- Sips, P.A.N., 'Kerkrumtelijke vergelijkingen', *Tijdschrift voor Architectuur en Beeldende Kunsten* 31 (1964) nr. 11 (mei), pp. 241-275.
- Smit, Gabriel, 'Kerkelijke bouwkunst of bouwkunde', *Katholiek Bouwblad* 19 (1952) nr. 22 (2 augustus), p. 348.
- Steur, A.J. van der, 'De wederopbouw van onze kerken', *Bouw* 1 (1946) (15 juni), pp. 560-561.
- Störig, Hans Joachim, *Geschiedenis van de filosofie*, Utrecht 2008³² (1959), pp. 628-630.
- Thunissen, A.W.P., 'Twee ruimtebeelden', *Katholiek Bouwblad* 25 (1958) nr. 9 (25 januari), pp. 129-133.
- Thunissen, H., 'De Academie voor Kerkelijke Kunst te 's-Hertogenbosch', *Het Gildeboek* 35 (1953) nr. 4, pp. 75-76.
- Vaart, Frans Jozef van der, *Bedelordekloosters, 's-Hertogenbosch en de Bossche School*, Nijmegen 1999.
- Vaart, F.J. van der, *de Bossche School, 's-Hertogenbosch* 1991 (Boschboombladeren, 39).
- Wijdeveld, Eva, *Kerken Noord-Brabant. Categorieaal onderzoek wederopbouw 1940-1965*, Zeist 2004.

Bijlage 1: Historiografie van de ‘Bossche School’

Historiografie van de Bossche School

Stage-organisatie: gemeente 's-Hertogenbosch; Bouwhistorie, Archeologie en Monumentenzorg (BAM)
Stagebegeleider: dr. ir. A. van Drunen
 drs. J.M.M. Van der Vaart
Stagiaire: M.J.M.T. Evers MSc
 3422607
 master Architectuurgeschiedenis en monumentenzorg
 faculteit Geesteswetenschappen
 Universiteit Utrecht
Docentbegeleider: dr. D.R.E. van de Vijver
Stageperiode: 1 november 2009 tot 1 juni 2010

Titelblad *Exterieurfoto St. Lukaskerk in 's-Hertogenbosch*
(1972), architect N. van der Laan (foto: MJMT Evers).

Historiografie van de Bossche School

Bij het opstarten van een historiografisch onderzoek naar de architectuur van de Bossche School komt architect Dom Hans van der Laan en de ‘cursus kerkelijke architectuur’ vaak naar voren. Het is dan ook verleidelijk om enkel hiernaar onderzoek te doen. Een historiografie van de Bossche School heeft als doel het onderwerp *Bossche School* te onderzoeken. Verbanden naar bijvoorbeeld Dom Hans van der Laan en de ‘cursus kerkelijke architectuur’ moeten primair uit de literatuur over Bossche School volgen en niet andersom. Historiografisch onderzoek naar de ‘cursus kerkelijke architectuur’ zou dan ook een andere literatuurlijst opleveren. In deze werkwijze wordt de architectonische vormgeving van Dom Hans van der Laan niet per definitie ‘Bossche School’ gelabeld, enkel als de auteur dit zo aangeeft in zijn tekst.

Over de begrippen Bossche School en Dom Hans van der Laan verschenen enkele standaardwerken die als startpunten gelden in dit onderzoek. De architectuurpublicisten Hilde de Haan en Ids Haagsma schreven het boekje *Het plastisch lexicon. Een kleine encyclopedie van de ‘Bossche School’* (1996), dat tot nu toe de enige monografie is over de ‘Bossche School’.¹ De kunsthistoricus en advocaat Frans Jozef van der Vaart promoveerde in 1999 met het proefschrift *Bedelordekloosters, ‘s-Hertogenbosch en de Bossche School. Studies over architectuur en stedenbouw*. Het derde en laatste gedeelte van de dissertatie bestaat uit een bijna ongewijzigd artikel over de Bossche School dat hij al eerder publiceerde in de serie *Boschboombladeren* (1991).² Ook in het buitenland bestaat er belangstelling voor de ‘Bossche School’. De Britse architect, auteur en docent Richard Padovan (1935) noemt in zijn monografie *Dom Hans van der Laan. Modern Primitive* (1994) ook met enige regelmaat de Bossche School en is mede door zijn literatuurverwijzingen een bruikbare bron; dit in tegenstelling tot de monografie *Dom Hans van der Laan* (2001) van de Italiaanse auteurs Alberto Ferlenga en Paola Verde die de term ‘Bossche School’ slechts een enkele keer in de biografie laten vallen.³ Zij noemen de cursus kerkelijk architectuur op het moment dat ze de ontwikkeling van Van der Laans architectuurtheorie bespreken. Het raadplegen van meerdere zoekmachines zorgde voor een verdere verbreding van de literatuur.⁴ Dit leverde een uitgebreide lijst van literatuur met ruim honderd publicaties op. De literatuuranalyse startte met de meest recente literatuur om vervolgens in de tijd terug te werken. Dit heeft een groot voordeel aangezien snel duidelijk wordt welke bronnen auteurs gebruikten en welke niet. Uit de literatuurlijst blijkt dat er enkele auteurs meerdere publicaties over dit onderwerp schreven. Het reeds genoemde schrijversduo Hilde de Haan en Ids Haagsma schreef er tien, net als Tom Maas die in 1988 afstudeerde op de Bossche School en Dom Hans van der Laan. Richard Padovan publiceerde naast een monografie nog enkele artikelen waarin hij de Bossche School vermeldt.

Voor de analyse is een onderverdeling in publicatiecategorieën gemaakt, om onderlinge verschillen en overeenkomsten te identificeren. In algemene internationale architectuuroverzichtswerken uitgegeven buiten Nederland speelt het begrip Bossche School net als Dom Hans van der Laan geen rol, deze zijn dan ook buiten beschouwing gelaten.⁵ Overzichtswerken beperken zich in dit onderzoek om deze reden tot Nederlandse uitgaven. Er verschenen onder andere enkele monografieën gewijd aan Dom Hans van der Laan en andere (tuin-)architecten, een kleurenspecialist, een gebouw en de Bossche School. Een volgende categorie bestaat uit meer theoretische en beschouwende boeken die een specifiek aspect van de architectuur behandelen. Tot slot zijn artikelen uit vaktijdschriften en kranten geanalyseerd.⁶

De meeste auteurs definiëren de ‘Bossche School’ als een groep volgelingen van Dom Hans van der Laan, wat niet per definitie een architectuurstijl inhoudt die zich van andere stijlen onderscheidt. De omschrijving

1. De Haan en Haagsma 1996.

2. Van der Vaart 1991; Van der Vaart 1999.

3. Padovan 1994; Ferlenga en Verde 2001, 199.

4. De volgende zoekmachines zijn geraadpleegd: *Avery Index to Architectural Periodicals*, *BONAS Archiwijzer* en de volgende bibliotheekcatalogi: *NAI*, *TU/e*, *TUDelft*, *Universiteit Utrecht*,

5. Dit blijkt uit een historiografisch onderzoek naar Dom Hans van der Laan in buitenlandse bronnen in het kader van de master Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg uitgevoerd door Y.G.J. Vroomen en M.J.M.T. Evers.

6. Zie bijlage 1: categorieën literatuur.

die Hilde de Haan en Ids Haagsma in *Het plastisch lexicon. Een kleine encyclopedie van de 'Bossche School'* (1996) gebruiken, heeft enkele elementen die in andere omschrijvingen en definities terug komen.

Met de term 'Bossche School' is het vreemd gesteld. Al in het begin van de jaren vijftig werd deze omschrijving toegepast op het werk van de deelnemers aan de cursus kerkelijke architectuur in 's-Hertogenbosch. Het was een soort scheldnaam die onderling uitwisselbaar was met het toen ook vaak gebruikte 'basiliekbouwers'. Inderdaad zocht de cursus in de begintijd houvast bij de romeinse bouwkunst. Door de maten en verhoudingen hiervan te bestuderen hoopte men dichter te komen tot de universele beginselen van de architectuur. Vanuit die bestudering was het onvermijdelijk dat er destijds kerken werden ontworpen die het grondpatroon van een basiliek bezaten. Dat leek een ontsporing van de Delftse School waardoor de schampere term 'Bossche School' ontstond.

Voor mensen die wat meer ingewijd waren in de materie, en die beseften dat het op de cursus in Den Bosch allerminst ging om een vormgevingsleer, voor die mensen moet er een behoefte zijn geweest het leergoed dat in het Kruithuis werd onderwezen duidelijk te scheiden van de opvattingen van de Delftse hoogleraar Granpré Molière.

Vooral na 1956, als de opvattingen van Hans van der Laan en Molière wat meer uit elkaar gaan lopen, zal de term Bossche School, zonder schampere bijklank, ingang hebben gevonden als onderscheid van de Delftse School.

Uit dit citaat, bestaande uit de tekst van het desbetreffende lemma, blijkt een gefaseerde ontwikkeling van de 'Bossche School', een relatie met de Delftse School en aanvankelijk een voorkeur voor het basiliektype. Daarnaast schrijven de auteurs over een door cursisten toegepaste kenmerkende bouwwijze, die voor Dom Hans van der Laan niet wezenlijk is bij gebruik van zijn theorie. Welke karakteristieken zijn nu volgens de literatuur kenmerkend voor de architectuur van de 'Bossche School'?

Naast deze vraag wordt er een antwoord gezocht op de volgende vragen. Welke architecten en gebouwen worden in de literatuur als Bossche School aangemerkt? Hoe wordt er in de literatuur aangekeken tegen het onderscheid tussen de Delftse School en de Bossche School? Op welke wijze wordt de ontwikkeling van de Bossche School in de literatuur beschreven?

De ‘Bossche School’ in overzichtswerken

In overzichtswerken beperkt een dergelijke omschrijving zich - mede als gevolg van de aard van de publicaties - tot de groep volgelingen van Dom Hans van der Laan en de cursisten. Er is slechts een marginale rol voor de Bossche School weggelegd in deze publicatiecategorie. Vanwege deze beperking delen auteurs de Bossche School in bij het traditionalisme en zien het als een voortzetting van de Delftse School.⁷ Roland Blijdenstijn en Ronald Stenvert delen de ‘Bossche School’ in bij het traditionalisme als een zuidelijke voortzetting van de Delftse School die als voorman Marinus Jan Granpré Molière (1883-1972) had. Deze variant van het traditionalisme baseerde zich volgens de auteurs hoofdzakelijk op getalsmatige verhoudingen.⁸ De toepassing van een matenstelsel is voor deze auteurs een belangrijk kenmerk in de voortgekomen bouwwerken, en onderscheidt zich hiermee van de Delftse School. De overzichtswerken laten een duidelijke voorkeur zien voor de werken van het architectenbureau Evers en Sarlemijn, die men als vroege variant van de Bossche School kenmerkt. Een auteur die een uitgesproken en negatieve mening heeft over de Bossche School is de architect Jan Piet Kloos (1905-2001). Hij vindt dat de Bossche School primair de denkbeelden en de architectuur van Dom Hans van der Laan volgt en voorbijgaat aan de vormgevende invloed van nieuwe technische kennis. Daarnaast zou de ruimtebeleving die de Bossche School nastreeft niet dynamisch genoeg zijn voor de hedendaagse mens. De bouwwijze van de ‘Bossche School’ beperkt zich volgens de auteurs van deze werken tot het gebruik van massieve bakstenen muren met betonnen lateien en het gebruik van hout. De rol van de ‘Bossche School’ in overzichtswerken is als beperkt aan te merken.

Pater O.F.M. Constantinus

Het eerste gebruik van de term ‘Bossche School’ in de literatuur stamt uit 1952 toen Pater Constantinus het artikel *‘Drie richtingen in de moderne Nederlandse kerkbouw. Huiver voor het gebruik van beton’* schreef voor het weekblad *De nieuwe eeuw*.⁹ De eerste richting van naoorlogse kerkbouw, de *‘richting van de cursus voor kerkelijke architectuur te ’s Bosch propageert vooral het basicale plan; men meent ... de “elementaire” beginselen ... te moeten hervinden in de Syrische en Constantijnse Basilieken en in de Byzantijnse centraalbouw’*.¹⁰ Daarnaast is er *‘een daarvan min of meer afwijkende streving, maar toch grotendeels beïnvloed door deze Bossche school, [die] ook andere kerkbouwtypen [toepast]’*.¹¹ In een later artikel noemt hij deze richting de *‘Delftse school’*.¹² De derde richting *‘deinst niet terug voor moderne vormen en materialen’*.¹³ De auteur is van mening dat de eerste twee richtingen zich vooral bezighouden met traditionalisme, maar dat kerkgebouw ook kunst moet zijn wat *‘originele schoonheid (bouwkunst) van en voor deze tijd’* inhoudt. De eerste twee richtingen kunnen *‘vooralsnog maar heel moeilijk besluiten, over te gaan tot het bouwen van kerken in moderne materialen, met name beton’*.¹⁴ Hij is pleitbezorger voor een moderne kerkbouw, waar de ‘Bossche School’ op dat moment niet toe behoort. De auteur gebruikt naast de term ‘Bossche School’ ook de ‘Bossche richting’ en de ‘cursus voor kerkelijke architectuur’ en verbindt er de basilicale bouwwijze aan. In het artikel *‘Hedendaagse kerkbouw in Nederland. De basiliekbouw van de “Bossche richting” getuig van eenzijdige kijk op kunst en leven’* levert Constantinus kritiek op de inhoud van de ‘cursus kerkelijk architectuur’. In de cursus *‘komen letterlijk telkens dezelfde theorieën naar voren, en daarmee verbonden, altijd een vrij scherpe veroordeling van de vooroorlogse kerkbouw’*.¹⁵ Volgens de auteur zijn de theorieën te herleiden tot één *‘geestelijk vader’* in de persoon van Dom Hans van der Laan, *‘maar het is zo jammer, dat zowel de theorieën dezer richting, alsook de kijk op de daarvóór gelegen perioden niet vrij te pleiten zijn van een grote eenzijdigheid die telkens naar voren komt, en waartegen meerderen met klem zijn opgekomen’*.¹⁶

7. Van Duin 1999, 19; Blijdenstijn en Stenvert 2000, 152; Van Dijk 1999, 10; Mulder en Schilt 1993, 32.

8. Blijdenstijn en Stenvert 2000, 149-156.

9. Constantinus 24 december 1952.

10. Constantinus 24 december 1952.

11. Constantinus 24 december 1952.

12. Constantinus 9 mei 1953.

13. Constantinus 24 december 1952.

14. Constantinus 24 december 1952.

15. Constantinus 24 december 1953.

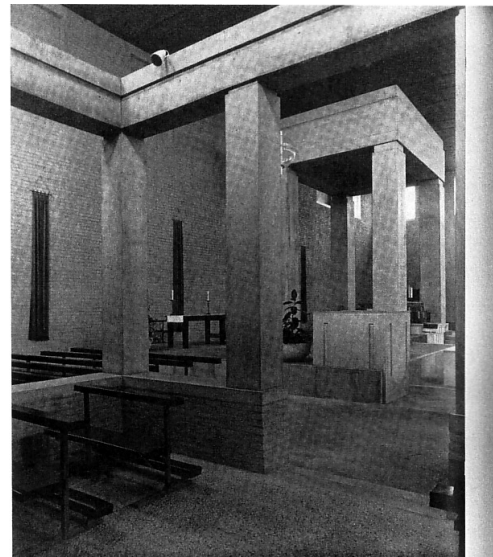
16. Constantinus 24 december 1953.

Antonius van Rooy

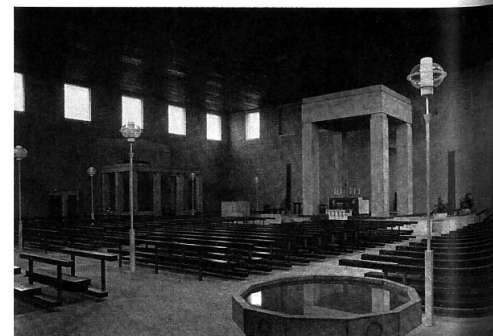
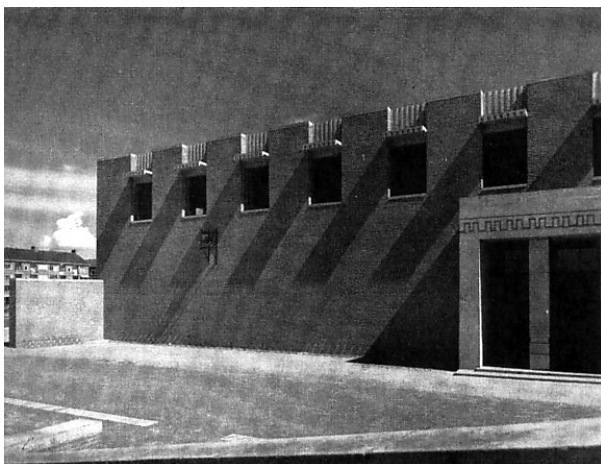
In 1957 publiceert de secretaris van de Liturgische Commissie van het Bisdom Rotterdam Antonius van Rooy in het *Katholiek bouwblad* een artikel over het nieuw ontwikkelde cursusprogramma voor dat studiejaar.¹⁷ Hij was in de studie jaren 1951, 1952 en 1954/1955 toebehoort bij de cursus ‘kerkelijke architectuur’.¹⁸ In het artikel schrijft de auteur over een bredere basis wat inhoudt dat het toetsen van de leer van de ‘Bossche School’ aan het oudchristelijke basiliektype niet meer vanzelfsprekend hoeft te zijn. Zogenaamde ‘moderne’ architecten tonen eveneens belangstelling voor de leer van Dom Hans van der Laan en zijn daardoor niet in beginsel tegenstander van de ‘Bossche School’. Als gevolg van deze bredere opvatting is het niet meer vanzelfsprekend om ‘Bossche School’ als ‘traditioneel’ te categoriseren. Dezelfde auteur bespreekt in 1960 in een artikel drie kerken die Jan de Jong (1917-2001) ontwierp op basis van de nieuwe uitgangspunten van de cursus.¹⁹ In de openingszin van het artikel schrijft Van Rooy dat *‘bij het zien van de drie kerken van Jan de Jong ... in Gemert, Rijswijk en Odiliapeel we opnieuw geconfronteerd [werden] met een stuk Nederlandse architectuur-problematiek die we onmiddellijk herkennen bij de term “Bossche School”’*.²⁰ De benaming ‘basiliekbouwer’ is op deze architect niet meer van toepassing, hoewel Van Rooy benadrukt dat een voorkeur voor dit type kerk veel producten van de vroege fase van de ‘Bossche School’ weldegelijk kenmerkt. In de ontwerpen van Jan de Jong is een andere ontwikkeling zichtbaar, waarin de toepassing van het zogenaamde ‘plastische getal’ leidt tot andere niet-basilicale oplossingen. Daarnaast komt het gebruik van beton aan de orde dat binnen de ‘Bossche School’ een rol toebedeeld krijgt. In dit artikel plaatste de auteur naast de plattegronden van de kerken ook ex- en interieurfoto’s.

Afb. 1 Meerdere in- en exterieurfoto's van de St. Benedictuskerk te Rijswijk (uit Van Rooy 1960, p. 307-308).

St. Benedictuskerk te Rijswijk

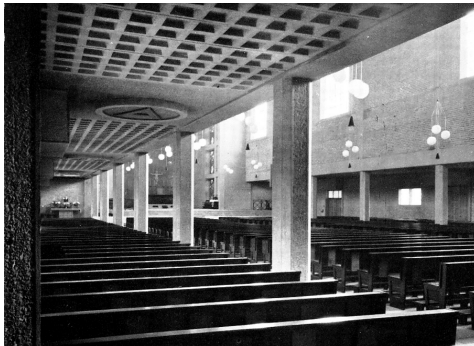

17. Van Rooy 1957, 97-99.

18. Zie tabel cursisten cursus kerkelijke architectuur samengesteld door de kunsthistoricus J.M.M. van der Vaart, deze tabel verschijnt oktober 2010 in het boek *Gebouwen van het plastisch getal* van de auteurs Hilde de Haan en Ids Haagsma.

19. Van Rooy 1960, 301-316.

20. Van Rooy 1960, 301.

Afb. 2 Interieurfoto's van enkele basiliekkerken. (uit Van Rooy [1960], 27, 32, 33) linksboven: San Apollinare Nuovo te Ravenna (foto A. Villani, Bologna); linksonder: De St. Jozefkerk te Amsterdam-West. Architecten: prof. G.H. Holt en K. Tholens (foto Spies, Amsterdam); rechts: R.K. kerk te Oeffelt. Architect: ir. N. v. d. Laan (foto B. van Gils, Breda)

De ontwikkeling van de Nederlandse kerkbouw in de wederopbouwperiode beschrijft Van Rooy in het boekje *Nederlandse kerkbouw op een keerpunt* (1960). De kerkbouw van de 'Bossche School' speelt in deze publicatie een grote rol. In de 'Bossche School' ging het volgens de auteur om de 'boventijdelijke waarden van een echte architectuur, van een "volledig architectonisch procédé", waarvan dom. H. v. d. Laan O.S.B. de wetten meende te kunnen omschrijven'.²¹ Het 'volledig architectonisch procédé', leverde een normenstelsel op, 'dat als leer "leer van het plastisch getal" wordt aangeduid, [het] gaat uit van de stelling, dat een waarachtige architectuur niet alleen beschutting oplevert voor de mens tegenover de ongevormde al-ruimte, maar dit ook aan de geest via de zinnen moet openbaren. Er dient dus een duidelijk ervaarbare afgescheidenheid van de al-ruimte te zijn. Om deze ervaarbaarheid te bereiken, dient het oog vergelijkbare betrekkingen tussen een duidelijke stoffelijke wand en de binnenruimte te kunnen waarnemen. Een systematisch onderzoek naar de grootheden, die voor de mens nog op het gezicht vergelijkbaar zijn, leverde dom. Van der Laan nauwkeurige conclusies op. Grootheden, die te dicht bij elkaar liggen, bleken daarbij evenmin met elkaar te vergelijken als grootheden die onderling te zeer verschillen.' Dit is de grondslag van het 'plastische getal' dat zich vertaalde in een verhoudingssysteem. 'Vandaar, dat men uitgaande van een wand, waarvan de dikte door plaatselijke uitholling en vensters voelbaar werd gemaakt, ruimte-eenheden schiep, waarvan de afmetingen navoelbaar veelvoud van de maten die in de kleinere ruimte-elementen waren vastgelegd. Zo werd vanuit het principe van duidelijke ruimte-afschieding naar een zuiver esthetische, dit is als zodanig waarneembare ruimte doorgedacht'.²²

De keuze voor de basiliek in de eerste kerkgebouwen van de 'Bossche School' ziet de auteur als 'de meest duidelijke incarnatie van deze wetten ... [men moest] bij dit model, deze eersteling van de kerkelijke architectuur, beginnen om van daaruit een nieuwe, maar hecht gefundeerde ontwikkeling in te leiden'.²³ Als geslaagd voorbeeld van een basiliek uit de Bossche School noemt Van Rooy een ontwerp van Nico van der Laan (1908-1986) te Oeffelt. In deze kerk treedt een ruimtelijke vervlochtenheid van het middenschip met de zijbeuken op, waardoor naast de lengterichting die lijkt te overheersen ook een breedterwerking optreedt. Het ontbreken van de apsis en het doorlopen van de panellering in de achterwand over de zijbeuken versterkt de breedterwerking.²⁴

21. Van Rooy [1960], 21.

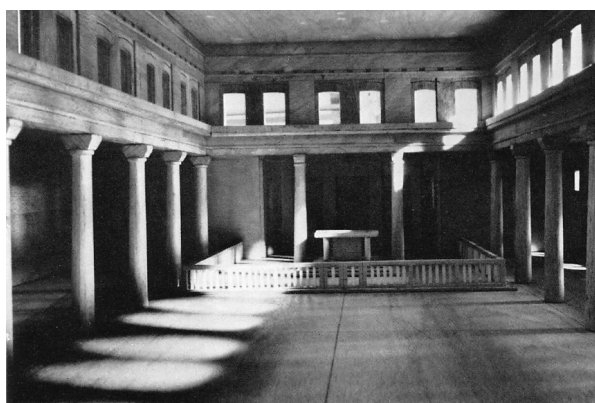
22. Van Rooy [1960], 29.

23. Van Rooy [1960], 21.

24. Van Rooy [1960], 31-32.

Tegenstanders van de ‘Bossche School’ richtten zich op een *‘veronderstelde canonisatie van de oudchristelijke basiliek’*, maar vergeten volgens de auteur dat het in de ‘cursus kerkelijke architectuur’ niet om die canonisatie draait, maar om een *‘uitgangspunt voor een nieuwe maar soliede ontwikkeling in de kerkelijke bouwkunst’*.²⁵ De auteur benadrukt dat toepassing van de theorie van het plastisch getal geen garantie is voor een kunstwerk.²⁶ Een volgende fase in de ontwikkeling van de ‘Bossche School’ uit zich in het zoeken naar nieuwe kerkvormen, *‘die grotendeels een zaalachtig karakter vertonen en een zekere aansluiting bij de moderne utiliteitsbouw beogen ook al ter wille van een economische bouwwijze’*.²⁷ Van Rooy beschrijft meerdere ontwikkelingen aan de hand van enkele kerken die samenhangen met nieuwe gedachten over gemeenschapsconcentratie rond het hoofdaltaar. De Amsterdamse architecten Aat Evers (1914-1997) en Geert Sarlemijn (1909-1993) ontwierpen in Amsterdam-West de St. Catharinakerk die aan vier zijden van de zaal een doorlopende galerij heeft. Door het ontbreken van een apsis mist het interieur een duidelijk eindpunt van de lengteas, in plaats daarvan plaatsten de architecten een houten ciborium die volgens de auteur geen architectonische rol heeft, maar zich meer als een meubelstuk manifesteert. Hierdoor ontstaat een *‘tegenspraak tussen het architectonisch geheel en zijn meubilaire vulling, waarvan het ciborium een hoofdbestanddeel vormt’*.²⁸

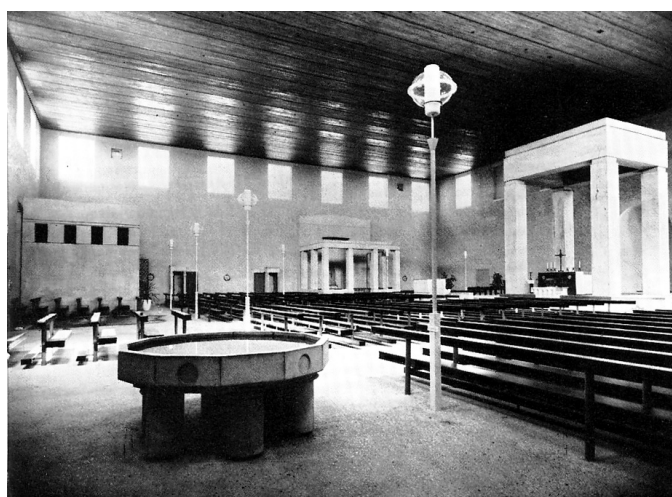
Het interieur als overdekt plein, waardoor het een stedenbouwkundige ruimte lijkt, kenmerkt de St. Benedictuskerk te Rijswijk die in 1959 is opgeleverd werd naar een ontwerp van Jan de Jong. Drie *‘bouwseltjes’* in de ruimte domineren door hun vormgeving het interieur en bepalen door *‘hun plastische kwaliteit de waarde van het geheel’*.²⁹ In tegenstelling tot het artikel met de bespreking Jan de Jong's kerken, maakt Van Rooy in het boekje hoofdzakelijk gebruik van interieurfoto's.

Maquette voor de St. Catharinakerk te Amsterdam-West

Afb. 3 Foto maquette en interieur St. Catharinakerk te Amsterdam. Architecten: Aat Evers en Geert Sarlemijn (uit Van Rooy [1960], p. 39).

De St. Catharinakerk zoals zij uiteindelijk geworden is. (Foto 'Publicam', Hilversum)

Afb. 4 Interieur St. Benedictuskerk te Rijswijk. Architect: Jan de Jong (foto 'Meyer', 's-Gravenhage) (uit Van Rooy [1960], p. 39).

25. Van Rooy [1960], 30.

26. Van Rooy [1960], 31.

27. Van Rooy [1960], 23.

28. Van Rooy [1960], 38.

29. Van Rooy [1960], 41.

Opvallend is dat het vervolgens ‘stil’ wordt rond de ‘Bossche School’. Hoewel er artikelen blijven verschijnen over de ontwikkeling van de cursus ‘kerkelijke architectuur’ en beschrijvingen van projecten lijkt er geen aandacht meer te bestaan voor de ‘Bossche School’ als stroming. Met uitzondering van een artikel in *Plan* in 1972 na het overlijden van Granpré Molière, verschijnt er pas vanaf 1979 weer een reeks artikelen waarin de ‘Bossche School’ een rol speelt. Het artikel in *Plan* beschrijft aan de hand van een discussie tussen Van Tijen, J.J. Vriend, Dom Hans van der Laan, Nico van der Laan en Leo Tummers de betekenis van Granpré Molière in het verleden, het heden en de toekomst. Hierin poneert de gediplomeerde van de ‘cursus kerkelijke architectuur’, Leo Tummers, dat de Bossche School ‘ontsproten is aan de Delftse School’ en identificeert het met de ‘cursus kerkelijke architectuur’ en het ‘plastische getal’. Vervolgens beschrijft de auteur een ontwikkeling waarin de Bossche School het basiliekschema loslaat, gaat experimenteren met ‘ongedetailleerde kubische bouwlichamen’ en met minimale middelen een architectonische expressie tot stand wil brengen. Over de relatie van de Bossche School met de Delftse School zegt Tummers dat ‘het plastische getal is gesitueerd in hetzelfde wereldbeeld als Molière, maar ... de taal [heeft zich] meer en meer kunnen loslaten van historiserende stijlvormen en is zelfs bereid om in de middelen van de architectuur tot het uiterste aan soberheid te gaan’.³⁰

Aangezien de cursus ‘kerkelijke architectuur’ in 1973 beëindigde, is het opvallend dat er pas in 1979 weer een artikel verschijnt. Datzelfde jaar publiceerde de Britse architect, auteur en docent Richard Padovan een artikel in *Architectural Design* waarin hij de theorie van de Franse architect en theoreticus Marc-Antoine Laugier (1713-1769) over de primitieve hut vergelijkt met Van der Laans theorie die de basis van de architectuur onderzoekt. De beschrijving van de Bossche School beperkt zich in deze publicatie tot een groep van volgelingen van Dom Hans van der Laan.³¹ Padovan vertaalde in 1983 Van der Laans *De architectonische ruimte* naar het Engels en schreef als eerste de monografie *Dom Hans van der Laan. Modern Primitive* (1994). In 1999 publiceerde hij het boek *Proportion. Science, Philosophy, Architecture* waarin hij het gebruik van verschillende proportiesystemen met elkaar vergelijkt. Hij nam in deze vergelijking ook de theorie van Dom Hans van der Laan op.

Hilde de Haan en Ids Haagsma

Vanaf 1981 verschijnen er een reeks publicaties van de architectuurpublicisten Hilde de Haan (1949) en Ids Haagsma (1946). Hun eerste publicatie over de Bossche School verschijnt in het weekblad *Intermediair* (1981) en het boek *Wie is er bang voor nieuwbouw?* (1981).³² Het artikel is een verslag van een vraaggesprek met Dom Hans van der Laan uit 1980. In dit artikel noemen de auteurs de ontwikkeling van Van der Laans architectuurtheorie een ‘speurtocht naar de eerste beginselen van de architectuur. In deze speurtocht zijn drie etappes te onderscheiden waarvan de eerste en de derde door een boekpublicatie worden gemarkeerd. Het studieobject van de eerste etappe was het probleem van de “grootte”. De resultaten zijn samengevat in het boek *Het Plastische Getal... Het behandelt het onderling samengaan van maten in een bouwwerk. Daarna ging het over het meer concrete probleem van de vorm, zowel die van de delen als die van het hele gebouw*’.³³ De auteurs geven aan dat het ontbreken van de meer eigentijdse bouwkundige preoccupaties zoals ‘beschouwingen over materiaal, bouwtechnieken en praktische bruikbaarheid van het gebouw’ reden was om te veronderstellen dat ‘Van der Laan de moderne architectuur afwijst en dat hij in wezen een nieuwe variant van de Delftse School voorstaat onder de naam “Bossche School”.’ Maar het ‘afstandnemen van de zijdelingse factoren der architectonische vormgeving stelde hem geheel buiten de controversen tussen “modern” en “Delftse School”’.³⁴ Dat de Bossche School zich als een herkenbare stroming ontwikkelde betekent volgens Van der Laan niet dat de toepassing van zijn theorie zich beperkt tot deze kenmerken: ‘ik zit te wachten op dingen die misschien helemaal niet meer lijken op wat men de Bossche School noemt’.³⁵ In dit laatste citaat gebruikt Van der Laan zelf de term Bossche School.

30. Tummers 1972, 37.

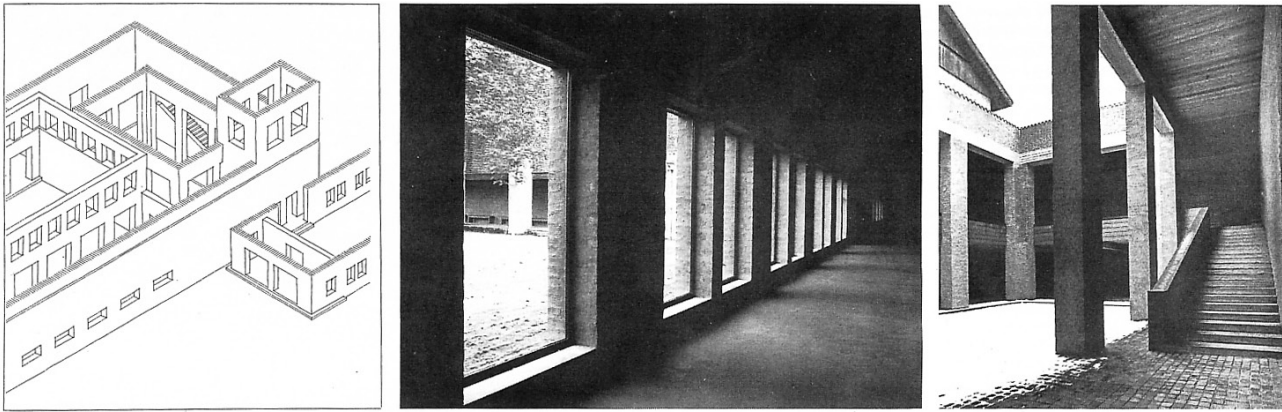
31. Padovan 1979, 324.

32. De Haan en Haagsma 1981 (13 februari); De Haan en Haagsma 1981.

33. De Haan en Haagsma 1981, 172-173.

34. De Haan en Haagsma 1981, 174.

35. De Haan en Haagsma 1981, 176.

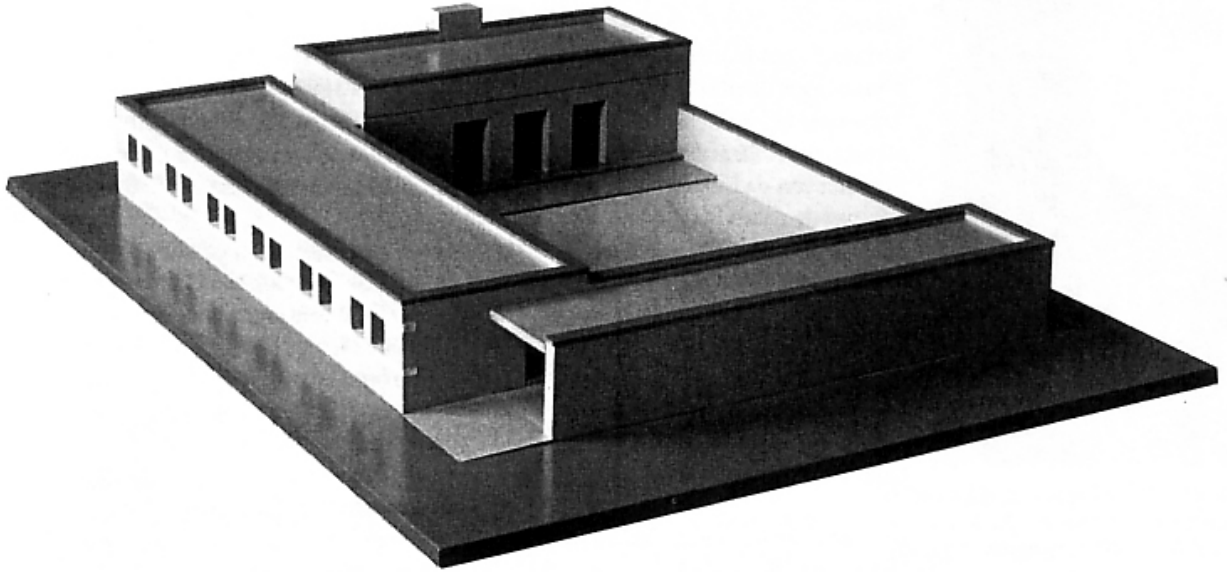
Afb. 5 Combinatie van meerdere afbeeldingstypes van de abdij in Vaals (uit De Haan en Haagsma 1981, p. 173).

De Haan en Haagsma beschrijven in het boek *Een onderwerp van voortdurende zorg* (1983) een ontwikkeling in het gebruik van de term Bossche School. *'De benaming "Bossche School" kwam van buitenstaanders die weinig van de cursus begrepen. Zo 'n naam veronderstelt dat de architecten van deze cursus een gemeenschappelijke bouwstijl hadden. Van een vormgevingsleer was evenwel geen sprake; de nadruk lag op de theorie, of liever gezegd: op een filosofische benadering van wat de architectuur voor de mens betekent'*. Opmerkelijk is dat de auteurs in dezelfde publicatie toch een soort definitie geven van de Bossche School: *'nu [1983] worden er niet de "basiliekbouwers" uit de jaren vijftig mee bedoeld, maar de architecten die Van der Laan in zijn latere gedachtenwereld zijn blijven volgen. Zoals de Bossche architect Gerard Wijnen of Jan de Jong uit Schaijk. De gebouwen van deze architecten hebben uiterlijk wel enige verwantschap. De vele kolommen, het materiaalgebruik, de kleuren en het sobere'*.³⁶ Volgens de auteurs is er pas sprake van Bossche School wanneer de architecten de basiliek loslaten. Het volgen van Van der Laans gedachtenwereld hoeft niet bij voorbaat te betekenen dat een architect ook cursist was. In *Het Plastisch lexicon* (1996) is er dan ook sprake van volgelingen van Van der Laan: *'In een latere fase, in de jaren zeventig, vindt de term juist weer ingang bij diegenen die slechts naar het uiterlijk van een gebouw kijken. Mede onder invloed van de door dom Van der Laan ontworpen kerk in het klooster St. Benedictusberg bij Vaals, ontstaat er bij zijn volgelingen een sterke voorkeur voor sobere gebouwen met grijze wanden. Die verschijningsvorm werd gemakshalve dan getypeerd als 'Bossche School'*.³⁷ Als voorbeeld van een architectenbureau dat de theorie toepast, maar van de opdrachtgever geen typering Bossche School krijgt, noemen De Haan en Haagsma het bureau HP architecten. Dit bureau ontwierp een expositieruimte in de tuin van een Bossche School huis; *'ze hebben dat systeem [het Plastisch Getal] goed bestudeerd, maar ze zijn gelukkig niet in de fout gegaan die zo velen maken: ze hebben de maten niet toegepast om mooie ruimten te krijgen. Nee, je moet eerst gevoelsmatig een ruimte scheppen die je vervolgens – dus later – gaat verfijnen door het "in de maat te zetten". Nooit en te nimmer mag je slaaf worden van een theorie'*.³⁸ Of de andere architecten van de Bossche School dan wel slaaf waren van de theorie houden de auteurs in het midden. Opvallend is dat de auteurs verschillende soorten afbeeldingen door elkaar gebruiken, voornamelijk schema's, plattegronden, isometrische projecties en in- en exterieurfoto's, die ze in meerdere publicaties gebruiken.

36. De Haan en Haagsma 1983, 83.

37. De Haan en Haagsma 1996, 28-29.

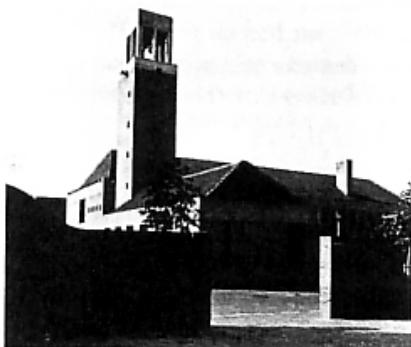
38. De Haan en Haagsma 2000.

Hij stelde zich vragen over de kenmerken waaraan architectuur moet voldoen en deed dit aan de hand van zulke vanzelfsprekende observaties en constatering dat deze bijna niet anders dan waar konden zijn.

Neem nu zijn uitgangspunt. Dat klinkt bijna als een open deur: architectuur is niets anders dan een toevoeging van de mens aan de onmetelijke ruimte waarmee hij die ruimte voor zichzelf bewoonbaar maakt. De gevolgen van deze simpele constatering zijn echter groot, want daaruit volgt meteen de vraag: welke toevoegingen ervaart de mens als bewoonbaar?

Het antwoord ligt in dat 'ervaren'. Pak bijvoorbeeld twee forse keien en leg ze zo'n honderd meter van elkaar. Niemand ervaart daarmee iets bijzonders. Dat wordt anders als die keien slechts drie meter van elkaar worden geplaatst. Dan ontstaat er tussen die twee keien een soort spanning, die wordt ervaren als een drempel. Zouden die twee keien op diezelfde plek ook nog eens flink hoog

zijn, bijvoorbeeld twee meter, dan worden ze ervaren als een poort. En zou men van die hoge keien muren maken dan wordt dat zelfs ervaren een driedimensionale ruimte.

Het blijkt dus dat niet alleen de onderlinge afstand van twee voorwerpen belangrijk is voor de ervaring van mensen, maar ook de dikte en grootte ervan. En zo zijn voor de ervaring van een bewoonbare ruimte de maten en verhoudingen van alle onderdelen van belang: de dikte van de muren, de onderlinge verhouding van de maten van muren, deuren, ramen en kolommen. Door goed observeren, veel denken en proefondervindelijk uit te zoeken hoe mensen maten ervaren, werkte Van der Laan gestaag aan zijn basisvraag 'Wat is het ware menselijke verblijf

De cursus 'kerkelijke architectuur' in 's-Hertogenbosch greep hij dankbaar aan om zijn vorderingen aan andere kenbaar te maken, en ook om met de inbreng van anderen sneller en beter door te kunnen gaan.

De Bossche cursus veranderde

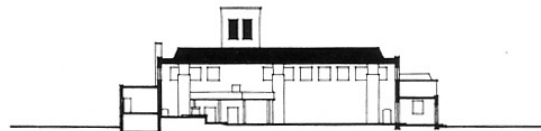
Afb. 6 Combinatie van maquette- en exterieurfoto's en perspectieftekening van meerdere gebouwen (uit De Haan en Haagsma 1983, p. 82).

Tom Maas

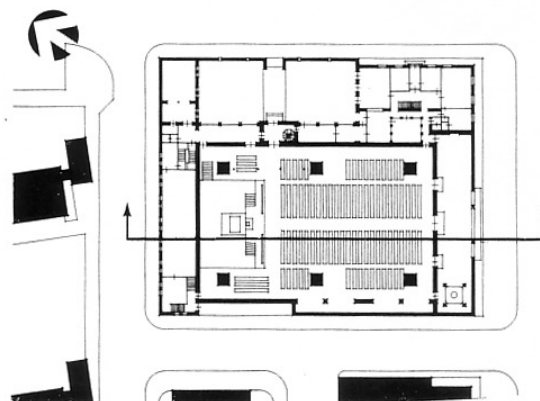
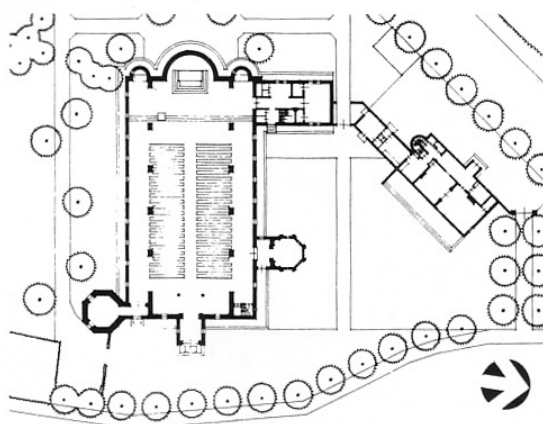
De architectuurpublicist Tom Maas bevestigt in 1984 in twee artikelen dat de 'Bossche School' geen voortzetting van het traditionalisme van de 'Delftse School' is, maar een eigen signatuur afwijkend van de Delftse School aan het ontwikkelen is. In het artikel *Het bouwen van de "Bossche School"* wil Maas de praktijk van de Bossche School toetsen aan de hand van enkele projecten. De auteur vindt de gelijkenis van de resultaten opvallend, *'in de oudere kerken vind je steeds verwijzingen naar de Romaanse basiliek; in het werk van de laatste twintig jaar tref je steeds eenzelfde hoekige opbouw aan, waarbij de forse betonnen lateien en raamdorpels het meest kenmerkend zijn. Vaak bestaat de afwerking van de bovenkant van de bakstenen muren uit een vlakke laag monniken en kappen. In het interieur wordt voor niet-dragende wanden veelal neutraal grijs geverfd hout gebruikt'*.³⁹ De ontwikkeling van de Bossche School architectuur hangt volgens Maas samen met het gebruik van de begrippen 'ordonnantie' en 'dispositie'. In de beginperiode van de cursus hielden de architecten zich vooral bezig met de ordonnantie, dat wil zeggen *'de onderlinge betrekking tussen de maten van een gebouw. Het Plastische Getal beheerst deze kwantitatieve verhoudingen'*. Maas vervolgt met de dispositie, welke *'niet de kwantiteit betreft, maar de kwaliteit van de samenstellende delen: het gaat om hoe de wanden een ruimte vormen, wat voor soort ruimte; en hoe deze ruimtes zich dan weer tot elkaar verhouden'*.⁴⁰ De auteur noemt de Fatimakerk (1954, Breda) van het bureau Ruys en Bolder en de St. Catharinakerk (1950, Heusden) van het bureau Van der Laan en Van Hal als voorbeelden van *'werk uit de tijd dat men zich vooral bezighield met het realiseren van de juiste ordonnanties. Voor de dispositie verliet men zich nog op het favoriete historische voorbeeld van de basiliek'*.⁴¹ De H. Geestkerk te Vlaardingen (1959) van het bureau Van der Laan en Van Hal is volgens Maas een experiment met verhoudingen om *'nieuwe disposities te kunnen ontwikkelen'*.⁴² Als voorbeeld van een nieuwe dispositie gebruikt hij de Lucaskerk (1972) te 's-Hertogenbosch; in deze kerk vindt men *'de elementen die tot heden bepalend zijn voor het gezicht van de Bossche School'*.⁴³

St. Catharinakerk te Heusden (1950). Van der Laan en Van Hal. Plattegrond en doorsnede.

H. Geertkerk te Vlaardingen (1959). Van der Laan en Van Hal. Plattegrond en doorsnede.

Afb. 7 Doorsnedes en plattegronden, basiliekkerk en nieuwe dispositie (uit Maas 1984, p. 67).

39. Maas 1984 (april), 64.

40. Maas 1984 (april), 66.

41. Maas 1984 (april), 66.

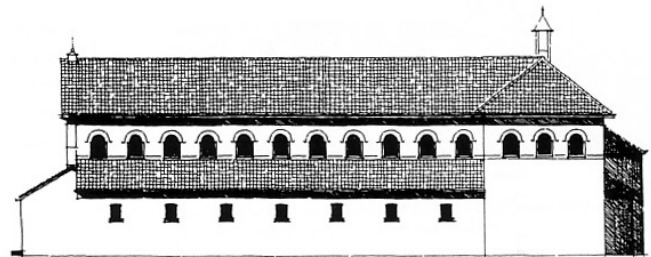
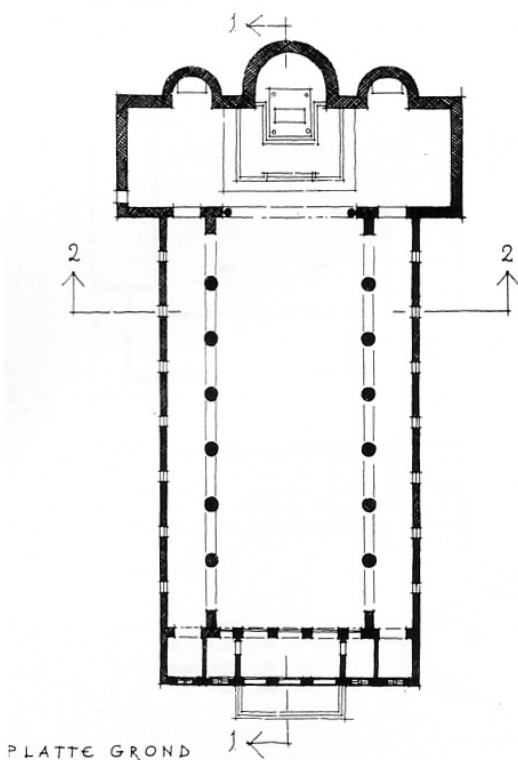
42. Maas 1984 (april), 67.

43. Maas 1984 (april), 67.

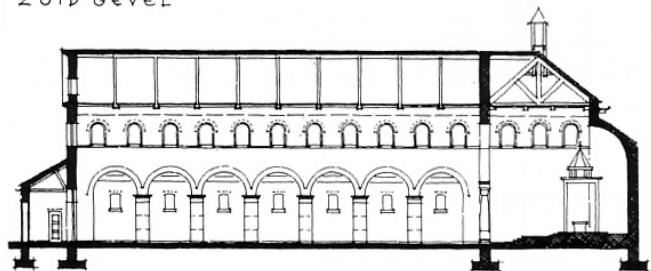

Woningbouw Benedenstad Nijmegen. Pouderoyen Compagnons.

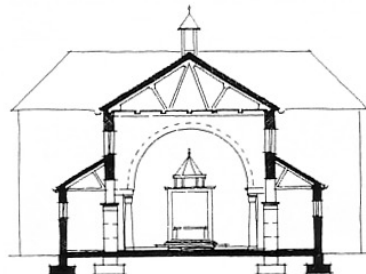
Fatimakerk Breda (1954). Bureau Ruys en Bolder. Plattegrond, doorsnede en noordgevel. Schaal 1 : 500.

ZUID GEVEL

DOORSNEDEN 1

DOORSNEDEN 2

WEST GEVEL

In zijn afstudeerscriptie *'De eigen wetgeving der architectuur'* (1988) als afronding van de studie architectuur in Delft gaat Maas dieper in op de kenmerken van de gebouwen van de Bossche School. Bij de ontwikkeling van nieuwe disposities speelt het gebruik van de morfotheek een grote rol. Dat is een *'blokkendoos die de combinatiemogelijkheden van het plastisch getal driedimensionaal weergeeft'*.⁴⁴ De toepassing van het plastisch getal beperkt zich niet meer tot het geleden van het wandmassief, maar *'om in één keer de vorm van de wand te bepalen. De architectuur van die jaren wekt veelal de indruk met behulp van een blokkendoos te zijn gemaakt, zozeer zijn erin de vormen van de "blokken", "platen" en "staven" [dat is het door Dom Hans van der Laan gemaakte onderscheid] te herkennen'*.⁴⁵ De morfotheek vindt daarnaast ook toepassing in de vormgeving van de wanden en de wandopeningen; *'de voorkeur wordt gegeven aan het zoveel mogelijk toepassen van kolomstellingen in plaats van massieve wanden met ramen'*.⁴⁶ Niet alleen de wanden, maar ook de daken krijgen met de introductie van de morfotheek een andere vormgeving. Het gebruik van het platte dak en het pannendak gaf ooit aanleiding tot *'verhitte*

44. Maas 1988, 65.

45. Maas 1988, 67.

46. Maas 1988, 67.

*discussies tussen de traditioneel ingestelde representanten van de Delftse School en “modern” ingestelde tegenspelers... Temeer daar de Bossche School wat betreft de kerkenbouw in de jaren zestig breekt met de traditionele basilicale opzet, is de vraag in hoeverre hun vormentaal dan door de modernen is beïnvloed’.*⁴⁷ Volgens Maas ging de belangstelling voor vroegchristelijke architectuur niet alleen uit naar de basilicale architectuur uit Italië met driebeukige opzet, maar ook naar voorbeelden uit het Midden-Oosten die associaties oproepen met de architectuur van de Bossche School uit de jaren zestig. *‘Ik haal dit zo uitgebreid aan omdat hier diverse lijnen samenkomen: het blokkendooskarakter van zowel de Syrische architectuur als die van de Bossche School, de gelijke afwerking van binnen- en buitenkant ... en de rol van het traditionele voorbeeld hierbij. Het weglaten van decoraties en de versobering van de vormen, is niet het gevolg van een “moderne” abstrahering van de architectuur, maar het effect van het onderzoeken van nog oudere bronnen, die zich kenmerken door minder versierde, stoere vormen. Uiteindelijk gaat Van der Laan terug naar een nog elementairder begin, het steentijdperk, met als motief dat men bij een voorbeeld als Stonehenge de eerste beginselen van de architectuur nog in hun meest krachtige vorm aantreft. In het laatste hoofdstuk van het boek De architectonische ruimte reconstrueert hij Stonehenge met behulp van de morphoteek. De morphoteek is geen moderne blokkendoos, maar nog traditioneler dan de Richter-bouwdozen’.*⁴⁸ In hoofdstuk acht van zijn scriptie gaat Maas uitvoeriger in op de praktijk van de Bossche School. Hij stelt zichzelf de vraag in hoeverre het werk van de vroege Bossche School met als voorbeeld de Fatimakerk te Amsterdam (1954, Van Dael) zich onderscheidt van de Delftse School. *‘Slechts bij het nauwkeurig opmeten van het gebouw zou wellicht kunnen blijken dat alle maten bepaald zijn aan de hand van het plastisch getal. Is het zinvol om grond van een dergelijk criterium het werk van de Bossche School als een aparte categorie te benoemen?’*⁴⁹ Ook architecten van de Bossche School vragen zich dit zelf af zoals blijkt uit dit citaat van de architect J. Bolder: *‘De Bossche School begint pas na de periode van het historiseren, als de ruimtevorming tussen wanden centraal komt te staan. Wellicht waren er daarvoor mensen van de Delftse School die het plastisch getal gingen hanteren als houvast in plaats van de Gulden Snede, maar dat maakte ze nog niet tot Bossche School’.* Maas illustreert dit aan de hand van de Fatima-kerk, hij noemt enkel *‘het verschil in ritme tussen enerzijds de bogen en kleine beneden, en anderzijds die bovenin het middenschip’* typerend voor de Bossche School. Daaraan is te zien dat dit gebouw *‘als oefenstof voor het toepassen van het plastisch getal heeft gediend’.*⁵⁰

In de woningbouw is het volgens Maas moeilijk om met de uitgangspunten van de Bossche School te ontwerpen, aangezien *‘de mogelijkheden om in de sociale woningbouw een spel van ruimtes en wandmassieven te ontwikkelen bijna altijd te gering zijn gebleken. De plasticiteit beperkt zich meestal tot de gevels’.*⁵¹ Hij noemt enkele voorbeelden waarbij de architect probeerde om de plasticiteit van de gevel te benadrukken. Evers en Sarlemijn realiseerden in Gorinchem de Schutterswijk waar ze de neggen schilderden en portieken toepasten. Daarnaast legden ze de houten betimmeringen van de dakopbouwen terug ten opzichte van de gevel om de massiviteit van het metselwerk te accentueren; *‘De compositie van de gevels volgt haar eigen regels’* en laat los over de functie en de indeling van de achterliggende ruimtes.⁵²

Het klooster Roosenberg (1975) in Waasmunster (België) ontworpen door Dom Hans van der Laan is volgens Maas *‘paradigmatisch voor de grotere werken die de “latere” Bossche School realiseerde’.* Hij ziet de gebouwen van Dom Hans van der Laan hier als Bossche School. De auteur gaat in de gebouwbeschrijving uitgebreid in op de compositie van het gebouw en hoe Van der Laan regels toepast die hij formuleerde. *‘In vrijwel alle grotere complexen van de Bossche School treft men een soortgelijke opbouw uit vleugels aan, waarvan de lineaire structuur is gedicteerd door de verhoudingsregel van wandafstand en wanddikte. Feitelijk is dit de enige structuur die de architecten van de Bossche School ten dienste staat om ruimtes te vormen. Zelfs de ogenschijnlijke centraalbouw van voorhof en kerk moet geïnterpreteerd worden als een samenstel van lineaire galerijen. Het zal niet verbazen dat bij een dergelijke gereguleerde*

47. Maas 1988, 67.

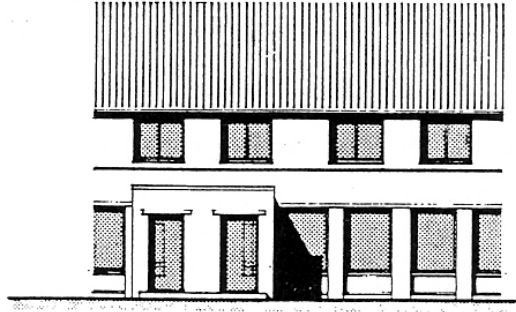
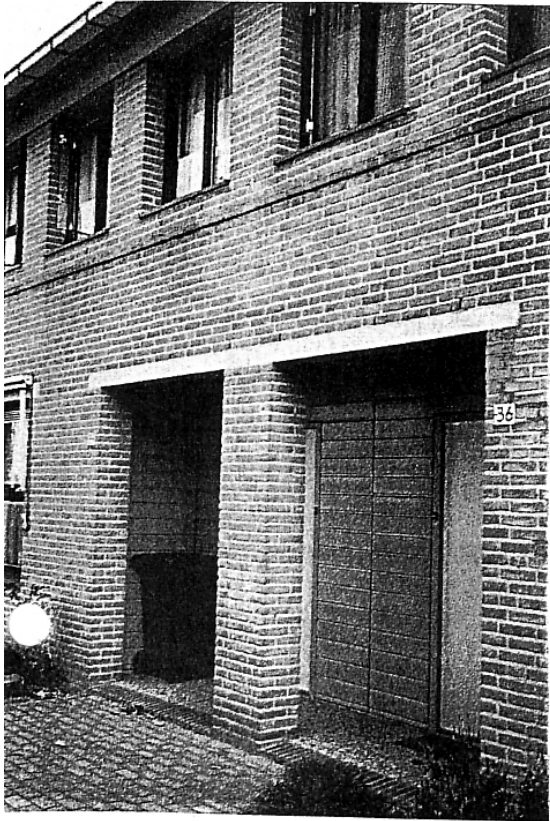
48. Maas 1988, 71.

49. Maas 1988, 85.

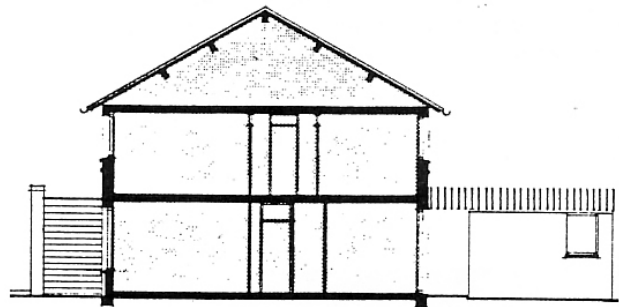
50. Maas 1988, 85.

51. Maas 1988, 87.

52. Maas 1988, 87.

RIJENWONING MET UITWENDIGE PORTIEK

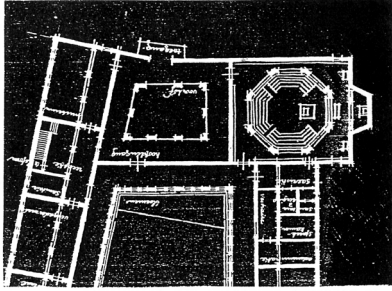

Bureau Van der Laan/Van Hal, woningbouw Haagse Beemden in Breda.

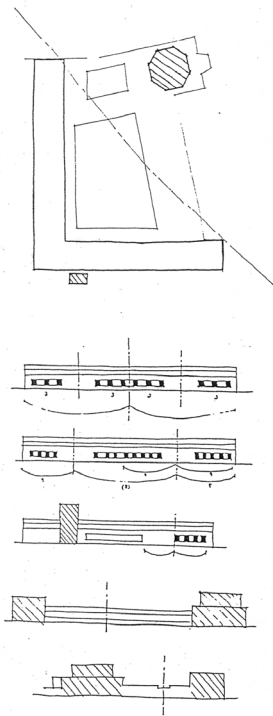

Afb. 9 Meerdere oplossingen om de plasticiteit van de gevel te benadrukken (uit Maas 1988, p. 88).

Deel schetsontwerp:
de museumruimte is kleiner
en er is een rechtstreekse
toegang tot de binnenhof.

Afb. 10 Tom Maas gebruikt naast bestaande tekeingen tevens eigen schetsen om in het geval van het klooster in Waasmunster de asymmetrische opbouw te verduidelijken (uit Maas 1988, p. 92).

A-symmetrische opbouw van
gevels en massa. Linksboven
het symmetrische schetsont-
werp van de vestgevel;
daaronder respectievelijk
het definitief ontwerp van
west-, zuid-, oost- en
noordgevel.
(Schets auteur)

opbouw het programma van eisen weliswaar aanleiding is tot het ontwerp, maar in wezen ondergeschikt. De kolomstelling die door alle vertrekken heenloopt is natuurlijk nauwelijks in programmatisch opzicht functioneel te noemen.⁵³ Naast deze kenmerken van de compositie van het gebouw noemt de auteur nog andere kenmerken. 'Het gehele complex is opgebouwd uit vormen uit de morphotheek'; de afwerking van het metselwerk en de betonnen bouwdelen bestaat uit stuc, waardoor er een eenheid van vorm ontstaat. In tegenstelling tot de massieve bouwdelen bestaan de secundaire ruimteafscheidings 'die eigenlijk niet meedoen in het spel tussen massa en ruimte' uit ruw hout. Met de compositie van de ruimtes probeerde Van der Laan 'een zo verfijnd mogelijke dialectiek tussen binnen en buiten tot stand te brengen'.⁵⁴ Meerdere overgangen tussen binnen en buiten hebben als resultaat dat men 'middenin het complex ... in zekere zin weer buiten' staat. Er is sprake van getrapte overgangen: 'enkele ruimtes betreedt men via halletjes bij de trappen. En zelfs binnen die zalen ligt de eigenlijke gebruiksruimte – het échte binnen – aan gene zijde van de kolomstelling; alsof men eerst nog in een soort galerij erbuiten staat. Deze galerij vormt, naast de galerij rond de hof, een aparte circulatieruimte.'⁵⁵ Tot slot noemt Maas de 'samenhang tussen de differentiatie in ruimtes en ontsluiting en de gevelcomposities. Deze vertonen een zekere gelaagdheid van verhoudingen. ... Deze gelaagdheid kan worden gezien als uiting van het veranderende, dynamischer perspectief waarvan in het boek *De architectonische ruimte sprake is*'.⁵⁶ Hij vraagt zich af of de verhouding tussen het gevelmassief en binnenruimte door de houten secundaire ruimteafscheidings eigenlijk wel zichtbaar is?

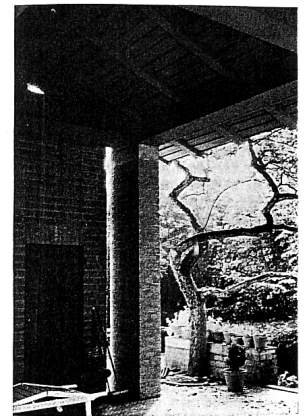
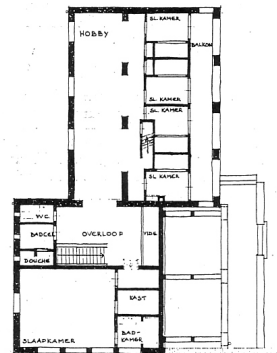
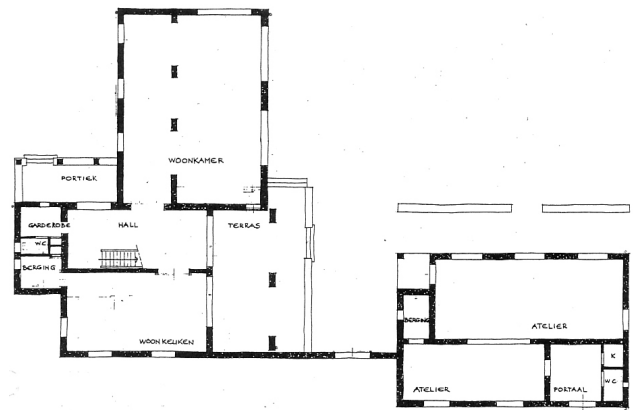
53. Maas 1988, 93.

54. Maas 1988, 93.

55. Maas 1988, 93.

56. Maas 1988, 94.

Afb. 11 In het ontwerp voor een woonhuis in Vught maakte de architect Gerard Wijnen voor de slaapkamers op de eerste verdieping gebruik van houten betimmeringen om deze ondergeschikt te maken aan de massieve elementen van het huis. (uit Maas 1988, p. 94).

Wijnen, woonhuis te Vught.

De architect Gerard Wijnen ontwierp in 1972 een woonhuis met atelier in Vught, waar hij hetzelfde onderscheid maakte in materiaalgebruik. Hij paste een houten betimmering toe ondergeschikt aan het 'spel van massa en ruimte'. Maas vindt de toepassing hier overtuigender dan in Waasmunster, omdat de gemetselde 'buitengevel van de kamertjes is losgehouden van het eigenlijke gevelmassief van het huis, zodat de kamertjes zich ook aan die zijde als een ondergeschikte betimmering voordoen'.⁵⁷ Het spel van ruimte en massa werkte het architectenbureau Wijnen en Senders verder uit in het in 1982 gerealiseerde gemeentehuis in Oirschot. Door aan een zijde van de centrale hal de glasgevel los van de kolomstelling uit te voeren doet deze 'zich veel meer voor als één vrij in de ruimte geplaatste vorm. ... In sterk contrast tot deze transparantie staan de drie gesloten delen van de zijgevel'. Vervolgens beschrijft hij enkele kenmerken van het gemeentehuis die typerend voor de Bossche School zijn; 'de wijze waarop de raamdorpels zijn weggewerkt in de betonbanden. Ook doordat de gevels zijn witgesausd, maken ze een "strakkere" indruk. Maar onmiskenbaar is dat het achterliggende concept een flirt is met traditionele vormen – iets dat in de theorie niet aan de orde komt, maar in de praktijk van de Bossche School een regelmatig terugkerende karakteristiek is'.⁵⁸

De auteur gaat in het kort in op de stedenbouw van de Bossche School, maar schrijft al in het begin van de paragraaf dat de 'de stedenbouwkundige theorie, die in een laat stadium in het boek De architectonische ruimte is geformuleerd, echter niet meer is dan een summiere aanzet om de relatie tussen massa en ruimte op dat niveau in kaart te brengen'.⁵⁹ Net als Hilde de Haan en Ids Haagsma gebruikt Tom Maas meerdere soorten afbeeldingen naast elkaar. Maar hij vult deze enkele malen aan met eigen schetsen.

57. Maas 1988, 95

58. Maas 1988, 97.

59. Maas 1988, 99.

Frans-Jozef van der Vaart

In 1999 promoveerde de jurist Frans Jozef van der Vaart met het proefschrift *'Bedelordekloosters, 's-Hertogenbosch en de Bossche School'*. Het proefschrift bestaat uit drie delen, waarvan het derde deel een heruitgave is van het artikel *'de Bossche School'*, dat in 1991 in *Boschboombladeren* verscheen. In dit proefschrift beschrijft de auteur de voorgeschiedenis en de totstandkoming van de 'cursus kerkelijke architectuur' uitgebreid, alvorens in te gaan op de inhoud van de cursus.⁶⁰ Van der Vaart deelt de ontwikkeling van de Bossche School in drie fases in. De beginfase loopt van 1946 tot 1952 en *'in deze eerste jaren zochten leiding en cursisten toepassingsmogelijkheden in het verleden'*. Dit leidde tot de toepassing van het basiliekschema, maar *'met de voorliefde voor de basiliek was tevens het imago van de toenmalige Bossche School getypeerd'*.⁶¹ Op deze voorliefde kwam volgens de auteur veel kritiek die de kapucijnnermonnik Constantinus Reijgersberg initieerde.⁶²

De tweede fase begint met de eerste diploma-uitreikingen in 1952; een publicatie van de twee afstudeerprojecten in het *Katholiek Bouwblad* leidde tot kritiek op de opleiding. Als reactie gingen de cursisten in 1953 op studiereis naar Duitsland en Zwitserland, waarna architecten braken met de *'heersende basilicale tendens van de Bossche School'*.⁶³ In het *Katholiek Bouwblad* publiceerde Koldewij een serie artikelen met de titel *'De komende kerken van gewapend beton?'*, die een oriëntatie op de ontwikkelingen in Duitsland en Zwitserland inhouden. Koldewij onderschreef volgens de auteur in deze serie *'weliswaar de waarde van het plastische getal, maar de vroegchristelijke vormtaal waarin deze theorie gegoten werd'*, keurde hij af.⁶⁴ In de derde fase die volgens Van der Vaart van 1960 tot 1966 duurt, treedt een versobering in de architectuur van de Bossche School op. Na de publicatie van Van der Laans *Nombre plastique* (1960) werd *'het basiliekschema verlaten om te experimenteren met ongedetailleerde kubische bouwlichamen'*.⁶⁵ Volgens de auteur lukte het deze generatie architecten om *'een meer eigen vormtaal te ontwikkelen'*.⁶⁶ De architect Jan de Jong is een van de architecten die er in slaagde om de nieuwe ontwikkelingen binnen de 'cursus kerkelijke architectuur' in zijn ontwerpen vorm te geven. *'Essentieel in de gedachtengang was dat De Jong de galerijen en arcaden beeldbepalende elementen in een basilicale opzet, sterk had gereduceerd. Slechts hier en daar waren zuilenstellingen, bouwsels of iets dergelijks in de ruimte geplaatst. Het gevolg was dat op het moment dat de basilica uitgerangeerd werd, binnen de Bossche cursus een nieuw architectonisch lichaam ontstond, Weliswaar waren de banden met het verleden nog immer aanwezig, maar de nieuwe ruimte, gedetermineerd tot een zaal door middel van plastische elementen, had een eigen karakter gekregen'*.⁶⁷ Als voorbeeld van deze nieuwe richting noemt de auteur net als Van Rooy, De Haan en Haagsma en Maas de kerken te Gemert, Odiliapeel en Rijswijk. In de drie kerken *'treft men een functionele detaillering aan: schoon metselwerk in wild verband (d.w.z. verwerking van ongesorteerde stenen van verschillende hardheid), uitgewassen betonvloeren en karakteristieke lekdorpels'*.⁶⁸ Deze nieuwe ontwikkeling in de vormgeving had een verwijdering van Granpré Molière ten opzichte van de Bossche School tot gevolg; *'Na de oorlog had Molière na enige overreding toegestemd in de oprichting van een cursus voor kerkelijke architectuur. De Bossche pogingen sedert 1960 om met minimale middelen de expressie van de architectuur tot stand te brengen, strookte niet met Molières opvattingen. Van der Laan koppelde zijn vormtaal meer en meer los van de historie, die voor Molière het belangrijkste kompas vormde'*.⁶⁹

60. Van der Vaart 1999, 167-190; het tijdschriftartikel uit *Boschboombladeren* heeft (ongeveer) dezelfde inhoud en is daarom niet meegenomen in deze analyse.

61. Van der Vaart 1999, 192.

62. Van der Vaart 1999, 192.

63. Van der Vaart 1999, 196-198.

64. Van der Vaart 1999, 198.

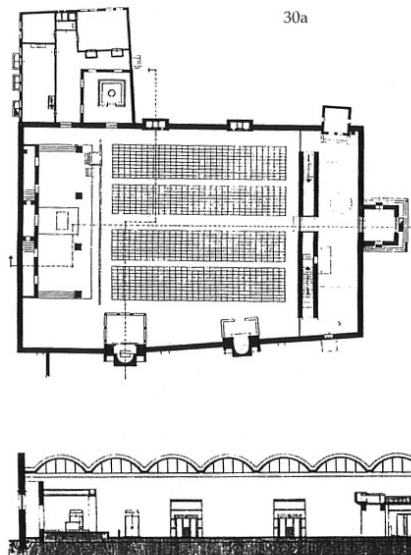
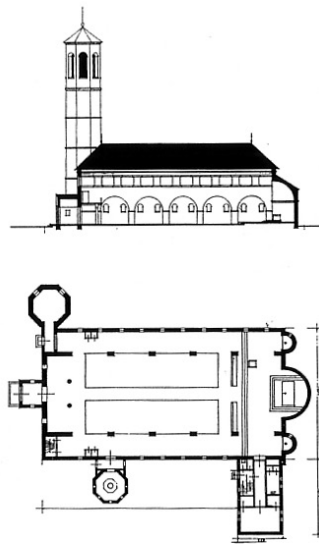
65. Van der Vaart 1999, 205.

66. Van der Vaart 1999, 207.

67. Van der Vaart 1999, 207-208.

68. Van der Vaart 1999, 208.

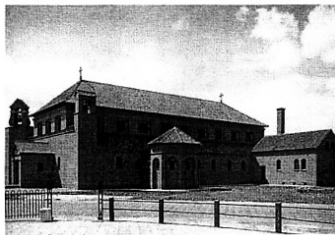
69. Van der Vaart 1999, 214.

30a-d. St-Gerardus-Majellakerk in Gemert: een grote, markthalachtige ruimte, overdekt door zeven naast elkaar geplaatste cilinderschalen. De architect realiseerde een tweetal kapelnissen die, doordat zij de dikte van de muur onderstrepen, ruimte oproepen. De nissen worden op hun beurt beklemtoond door zuilen met een architraaf. De hoofdruimte wordt verder geleed door een pijlerstelling rond het altaar en een zware muur, waarin trappartijen zijn uitgehold, die toegang geven tot het koor. Tegen de voor-gevel is een portiek geplaatst. Los van de kerk staat een hoge, slanke klokkentoren met een minaretachtig voorkomen. Inmiddels kreeg de kerk ten dele een bibliotheekbestemming. Architect: J. de Jong, architect HBO. (Foto's: Bouwbureau Bisdom 's-Hertogenbosch).

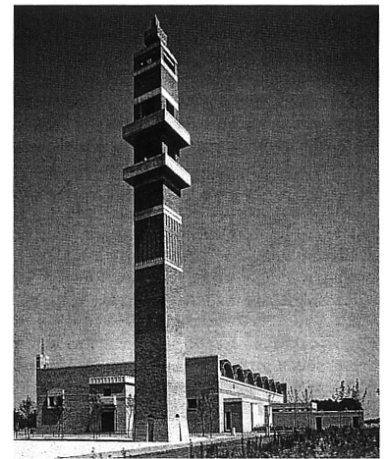
30b

30c

30d

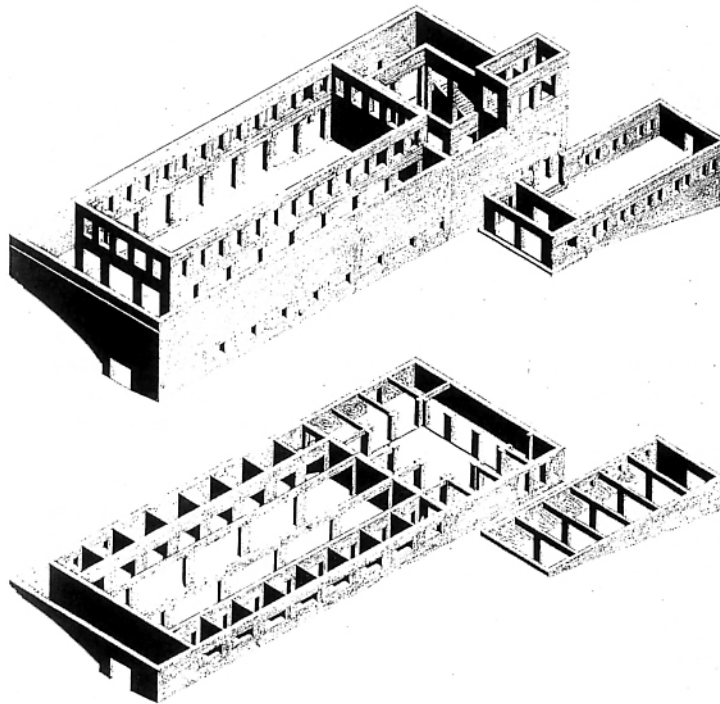

Afb. 12 In zijn proefschrift maakt Van der Vaart gebruik van een combinatie van in- en exterieurfoto's en plattegronden en doorsnedes van kerken uit de eerste en tweede fase. Linkerkolom met afbeeldingen: de basilicale St Catharinakerk in Heusden (1950), architect ir. N. van der Laan; afbeeldingen rechts: de St. Gerardus-Majellakerk in Gemert, architect: Jan de Jong (uit Van der Vaart 1999, pp. 194, 206).

Waarom de derde fase in 1966 eindigt, maakt Van der Vaart niet duidelijk, de 'cursus kerkelijke architectuur' stopt namelijk pas in 1973. Uit dit proefschrift blijkt niet duidelijk of er volgens de auteur sprake is van een Bossche School als stijl of enkel als een onderwijsinstelling. De Bossche School lijkt voor de auteur gelijk te staan aan de 'cursus kerkelijke architectuur', maar hij stelt in de conclusie: *'Veranderingen in Kerk en samenleving maakten tenslotte een eind aan de Bossche School als onderwijsinstelling. Als een visie op architectuur blijkt zij evenwel school te hebben gemaakt en leeft zij voort'*.⁷⁰

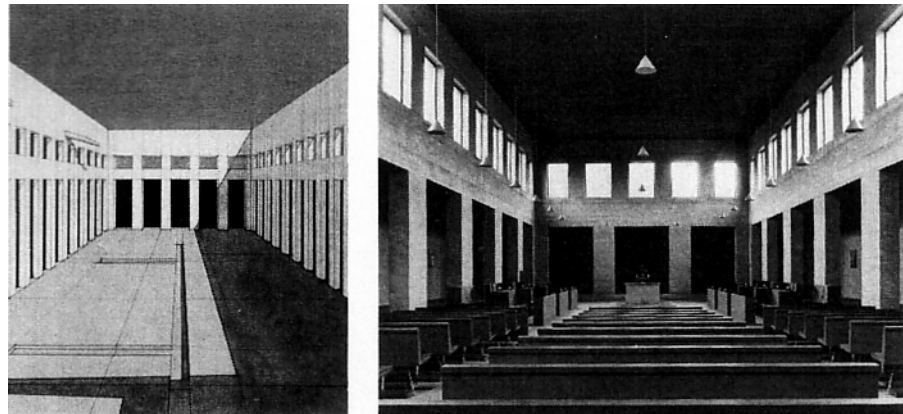
Uit de voorgaande beschrijving van de opvattingen van de verschillende auteurs blijken veel overeenkomsten zijn in ontwikkeling en kenmerken van de Bossche School. In de ontwikkeling is sprake van een duidelijke fasering die onderling niet veel afwijkt. De gebouwen van de eerste fase hebben veel overeenkomsten met de Delftse School. De tweede fase wijkt daar juist veel van af. Volgens Tom Maas, Richard Padovan en Frans-Jozef van der Vaart is er tevens sprake van een derde fase die samenhangt met de verdere theoretische ontwikkeling door Dom Hans van der Laan.

70. Van der Vaart 1999, 216.

8.15 Dom H. van der Laan, isometric drawing of Vaals church

Afb. 13 Richard Padovan illustreert de sobere vormgeving van de tweede fase met de isometrie van de abdijkerk in Vaals (uit Padovan 1994, p. 181).

Afb. 14 Richard Padovan en Tom Maas leggen beiden de relatie tussen de Bossche School en de Italiaanse rationalisten. Afbeelding links: ontwerp binnenhof laboratorium (1968), architect Giorgio Grassi; foto rechts: interieur foto abdijkerk Vaals (uit Maas 1989, p. 38).

Relaties met andere stijlen

In de eerste fase van de Bossche School stelt men een sterke overeenkomst vast met de architectuur van de Delftse School. Verschillende auteurs zien de Bossche School als voortzetting van de Delftse School.⁷¹ Deze voortzetting berust op overeenkomsten in de toegepaste materialen en het basiliekschema voor de opzet van het gebouw. Door de gelijkenissen die de gebouwen vertonen is het moeilijk om onderscheid te maken tussen de twee scholen. Volgens enkele auteurs is enkel door de gebouwen te analyseren op de toepassing van het plastisch getal te bepalen of er sprake is van Bossche School. In de volgende fase gaat de Bossche School zich in vormgeving onderscheiden van de Delftse School.

Richard Padovan noemt de moderne beweging als een van drie mogelijke oorzaken die van invloed zijn op de soberheid van de latere fase Bossche School architectuur. Naast deze oorzaak noemt Padovan ook het neigen van de katholieke kerk naar een *'primitive directness and simplicity in its liturgy'* en *'Van der Laan's own conviction that the only way to recover an authentic means of expression in the twentieth century was to begin again from an absolutely primitive simplicity'*.⁷² Als voorbeeld van deze nieuwe soberheid na de traditionalistische vroege fase noemt hij de abdijkerk in Vaals (1956-68) naar het ontwerp van Dom Hans van der Laan. De auteur zegt hierover: *'the building was reduced, for the first time to the essential carcass of bare, rectilinear walls. Despite their rough masonry, these walls were built 'as flat as possible', inasmuch as their separate parts were absorbed into a single monolithic form'*.⁷³

Richard Padovan en Tom Maas zien ook duidelijke overeenkomsten tussen het werk van de Bossche School met het werk van de Italiaanse 'rationalisten' Aldo Rossi en Giorgio Grassi.⁷⁴ Tom Maas illustreert dit met de vergelijking van Van der Laans abdijkerk te Vaals met het binnenhof van een ontwerp van een laboratoriumgebouw van Grassi.⁷⁵ Volgens Maas doet het typologisch onderzoek dat Van der Laan begin jaren vijftig uitvoerde *'sterk denken aan het werk dat Rossi later, halverwege de jaren zestig, naar buiten heeft gebracht. Ook Rossi wilde de architectuur verlossen van het dictaat van het functionalisme. Ook volgens hem moest de architectonische vormgeving voorafgaan aan problemen van functionele organisatie, die secundair waren ... Grassi formuleerde het in 1967 bondig: "De principes van de architectuur zijn te vinden in de gerealiseerde werken, zij zijn de definitie zelve van architectuur"*.⁷⁶ Maar er is ook een duidelijk verschil met het 'rationalisme', want *'het typologisch onderzoek kan geen doel op zich zijn; het moet dienen om de principes aan het licht te brengen die aan de vormgeving ten grondslag liggen, de eigen wetgeving van de architectuur. ... Van der Laan had al voor de oorlog een verhoudingsgetal ontdekt dat volgens hem de sleutel tot architectonische vormgeving inhield; het historisch onderzoek diende om deze verhouding te toetsen, en om inzicht te krijgen in de manier waarop deze zou moeten worden toegepast'*.⁷⁷

Ook zien enkele auteurs een relatie met de architectuur van 'de Stijl'. Volgens Leen van Duin legde Rietveld *'een verband tussen deze van vorm van traditionalisme, de bekend staat als de Bossche School, en de geometrie en proportiesystemen die in Nederland zo'n lange traditie kennen, en waar onder anderen Cuypers, Berlage en de architecten van de Stijl zo veel belangstelling voor hadden – getuige de uitspraak van Van Eesteren: "Wij [De Stijl] hebben de onderlinge verhoudingen onderzocht van maat, proportie, ruimte, tijd en materiaal, en wij hebben de definitieve methode gevonden om hiermee een eenheid te construeren"*.⁷⁸ Hilde de Haan en Ids Haagsma schrijven in een artikel in *Bauwelt* over het klooster in Tomelilla (Zweden) dat: *'wer die differenzierten Stufen der Lehre vor Augen hat, ... , wer sich die Bandbreite an Möglichkeiten ausmalt, die die Kombination der rudimentären Formen ermöglicht, denkt wahrscheinlich*

71. Blijdenstijn en Stenvert 2000, 149; Van Dijk 1999, 101; De Haan en Haagsma 1996, 13, 28-29; De Heer en Meyer 1981, 18; Maas 1984 (nr. 3 maart), 55; Maas 1984 (nr. 4 april), 65; Maas 1988, 23, 85; Maas 1989, 37; Maas 2001, 29-30; Mulder en Schilt 1993, 32; Padovan 1994, 69; Padovan 2002, 32; Pantus 2006, 130; Robbertz 2005, 19.

72. Padovan 1994, 144.

73. Padovan 1994, 143-144.

74. Padovan 1994, 55-57; Maas 1988, 6-11, 109-111; Maas 1989, 9; Maas 2001, 40-41.

75. Maas 1988, 6-11, 109-111; Maas 1989, 9; Maas 2001, 40-41.

76. Maas 1989, 9.

77. Maas 1989, 9.

78. Barbieri 1999, 19.

an eine Synthese von De Stijl-Geometrien und Sakralbau, maar ze vinden het gerealiseerde gebouw vanuit dat oogpunt *'dann doch etwas enttäuschend'*.⁷⁹ Dit schrijversduo wijst op de monografie die Richard Padovan schreef, waarin hij deze relatie verder uitwerkt. Deze relatie heeft betrekking op de derde fase in de ontwikkeling van de Bossche School, waarin gezocht werd naar *'a spatial continuity that can be compared only with the De Stijl experiments of the 1920's'*.⁸⁰ In het artikel *After Van der Laan* (2002) werkt Padovan deze relatie nog verder uit en illustreert deze met enkele afbeeldingen.⁸¹ Ook uit dit artikel blijkt dat deze relatie betrekking heeft op de derde fase van de Bossche School. Het is tevens van belang om te vermelden dat het hier voornamelijk een ontwikkeling betreft die betrekking heeft op Dom Hans van der Laan en minder op andere architecten van de Bossche School.

Architecten en gebouwen van de Bossche School.

De kunsthistoricus Jan van der Vaart inventariseerde de deelnemers aan de 'cursus kerkelijke architectuur'. Hieruit blijkt dat er tussen 1949 en 1973 aan de cursus 370 personen deelnamen. Uit de analyse van de literatuur blijkt dat de auteurs maar een kleine groep van deze architecten daadwerkelijk noemen. Deze kleine groep komt neer op vijftien architecten(bureaus). Van deze groep architecten zijn er een aantal projecten die samen mogelijk een oeuvre van de Bossche School vormen. Een tabel met de auteur genoemde architecten en hun gebouwen wordt hierbij gevoegd. Hilde de Haan en Ids Haagsma breidden in hun boek *Plastisch lexicon. Een encyclopedie van de 'Bossche School'* deze lijst uit met een groot aantal gebouwen die andere auteurs niet noemen, om deze reden staan de verwijzingen naar deze publicatie vetgedrukt.

79. De Haan en Haagsma 1997, 363-364.

80. Padovan 1994, 214.

81. Padovan 2002, 66-74.

Conclusie

Uit deze historiografie blijken enkele elementen die auteurs als kenmerkend voor de Bossche School beschouwen. Het eerste opvallende kenmerk is een duidelijke fasering, die zichtbaar is in de gebouwen en waar de auteurs de verklaring zoeken in theoretische ontwikkelingen van de cursus kerkelijke architectuur. De eerste fase gebouwen hebben duidelijke overeenkomsten met de architectuur van de Delftse School en zijn daarom lastig van elkaar te onderscheiden. Architecten van de Bossche School passen de theorie van het zogenaamde 'plastische getal' toe op het model van de basiliek, maar het 'plastische getal' is moeilijk terug te vinden in de gebouwen.

In de tweede fase gaat de Bossche School zich volgens de auteurs manifesteren als een onderscheidende stroming. Dit uit zich in een vormentaal die auteurs als 'kubisch' omschrijven en waarin architecten de toepassing van ornamenten achterwege laten. Dit lijkt mede het gevolg te zijn van de toepassing van de 'morfotheek', een verzameling van door het plastische getal bepaalde volumes. De maatvoering van de gebouwen is dan ook een belangrijke eigenschap van de tweede fase. Eind jaren 1950 ontwerpen enkele architecten nieuwe kerken die het basiliekmodel loslaten en tot andere ruimtelijke configuraties of 'disposities' komen. In deze disposities passen de architecten veel kolom- en raamstellingen toe. De meeste auteurs noemen de drie kerken in Gemert, Odiliapeel en Rijswijk van Jan de Jong als kenmerkend voor deze nieuwe richting binnen de Bossche School. In deze kerken is tevens de toepassing van beton zichtbaar in de constructie en de gevel. De architecten van de Bossche School verwerken betonnen banden aan boven- en onderkant van de gevelopeningen in het metselwerk. Daarnaast leidt de toepassing van het 'plastische getal' tot massieve muren en kolommen. Er is ook sprake van een derde fase in de Bossche School, maar deze fase wordt niet zo uitvoerig beschreven als de voorgaande.

In de algemene overzichtswerken delen de auteurs de Bossche School in bij het traditionalisme van de Delftse School en noemen over het algemeen de gebouwen en architecten van de eerste fase. Hierdoor lijkt de architectuur van de Bossche School maar een marginale rol in de architectuurwereld in te nemen. Uit de literatuur blijkt tevens dat de Bossche School uit vijftien architecten bestaat, deze groep zal in de praktijk een stuk groter zijn. Een inventarisatie zal dit moeten uitwijzen.

Aan stedenbouwkundige ontwikkelingen en inpassingen besteden auteurs weinig aandacht en kan daarom als onderbelicht worden beschouwd. Dit is een van de onderwerpen die om nader onderzoek vraagt. De fasering in de ontwikkeling van de Bossche School zien enkele auteurs als gevolg van algemene architectuurdiscussies in de wederopbouw en specifiek de kerkbouw. Maar welke argumenten en ontwikkelingen in de wederopbouw daadwerkelijk van invloed waren op de Bossche School is ook nog een onderzoeksgebied. Op het gebied van materialisering blijkt uit de literatuur een vrij eenzijdig beeld, bij een inventarisatie van Bossche School zal moeten blijken of dit beeld klopt.

Literatuurlijst

- Akerboom, Jacques, 'Dom Hans van der Laan. Monnik en architect', *Monumenten* 21 (2000) nr. 12 (december), pp. 4-5.
- Anoniem, "'Cursus stond bol van felle discussies.'" Kunsthistoricus over architectuur Bossche-School', *Brabants Dagblad* 18 februari 1991.
- Anoniem, 'Dom van der Laan overleden', *Monumenten* 12 (1991) nr. 10/11 (oktober/november), p. 31.
- Barbieri, S. Umberto en Leen van Duin (red.), *Honderd jaar Nederlandse architectuur, 1901-2000. Tendensen, hoogtepunten*, Nijmegen 1999.
- Blijdenstijn, Roland en Ronald Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland 1040-1940*, Nijmegen/Amsterdam 2000. [pp. 149-156]
- Boekraad, Cees, e.a., *Architectuurgids Delft*, Utrecht 2009.
- Buch, Joseph, *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880 \ 1990*, Rotterdam 1993.
- Collette, Vincent, 'Lof voor Dongense behoudactie', *Heemschut* 78 (2001) nr. 2 (april), pp. 9-10.
- Constantinus, 'Drie richtingen in de moderne Nederlandse kerkbouw. Huiver voor het gebruik van beton', *De nieuwe eeuw* 24 december 1952.
- Constantinus, 'Hedendaagse kerkbouw in Nederland. De basiliekbouw van de 'Bossche richting' getuigt van een eenzijdige kijk op kunst en leven', *De nieuwe eeuw* 24 december 1953.
- Constantinus, 'Het compositieprobleem in de kerkelijke architectuur', *De nieuwe eeuw* 23 januari 1954.
- Constantinus, 'Moderne Nederlandse kerkbouw', *De nieuwe eeuw* 10 januari 1953.
- Constantinus, 'Talrijke kerken, talrijke stijlen. Honderd jaar kerkelijke architectuur', *De nieuwe eeuw* 9 mei 1953.
- Croonen, Antoon, 'Blikvanger aan de Waal', *AB Architectuur Bouwen* 6 (1990) nr. 9, pp. 18-23.
- Dijk, Hans van, *Architectuur in Nederland in de twintigste eeuw*, Rotterdam 1999.
- Drunen, Ad van, 'Het beheer van de na-oorlogse baksteenarchitectuur in Brabant', in: Raukema, Anne-Mariken en Rachel Meulesteen (red.), *Brabant bouwt in baksteen. Na-oorlogse architectuur in Noord-Brabant, 1945-1970*, 's-Hertogenbosch 1993.
- Ferlenga, Alberto en Paola Verde, *Dom Hans van der Laan*, Amsterdam 2001.
- Goddijn, W., J. Jacobs en G. van Tillo, *Tot vrijheid geroepen. Katholieken in Nederland: 1946-2000*, Baarn 1999.
- Groothuis, A.H., 'Nederlandse kerkbouw op een keerpunt', *Katholiek bouwblad* 28 (1961) nr. 6 (18 maart), pp. 112-115.
- Haagsma, Ids en Hilde de Haan, *Een onderwerp van voortdurende zorg. Het naoorlogse bouwen in Nederland*, Utrecht 1983.
- Haagsma, Ids en Hilde de Haan, *Plastisch lexicon. Een kleine encyclopedie van de 'Bossche School'*, Haarlem 1996.
- Haagsma, Ids en Hilde de Haan, *Wim van Hooff. Vakman en polychromeur: kleur en architectuur*, Amsterdam 2001.
- Haan, H. de en I. Haagsma, 'Dom H. van der Laan. Speurtocht naar de grondbeginselen van architectuur', *Intermediair* 17 (1981) nr. 7 (13 februari), pp. 1-13.
- Haan, Hilde de en Ids Haagsma, 'Door het licht tot leven gewekt', *De Volkskrant* 7 december 2000.
- Haan, Hilde de en Ids Haagsma, 'Proportionen für ein Kloster in Tomelilla. Der Architekt Dom Hans van der Laan und das Benediktinerkloster Jesu Moder Maria', *Bauwelt* 88 (1997) nr. 821 (februari), pp. 360-364.
- Haan, Hilde de en Ids Haagsma, 'Meubels voltooiën. Dom Hans van der Laan en Josef Engelberts', *Het Houtblad* 14 (2002) nr. 8 (december), pp. 38-41.
- Haan, Hilde de en Ids Haagsma, *Wie is er bang voor nieuwbouw... Confrontatie met Nederlandse architecten*, Amsterdam 1981.
- Haan, Hilde de, 'Architectonische harmonie leer ging vóór babymelk', *De Volkskrant* 6 februari 2003.
- Haan, Hilde de, 'De ontdekking van het klooster in de Kerkstraat', *Thematismos* (2008) nr. 9/10 (december), pp. 29-37.
- Hagemams, Wim, 'Bossche School leeft nog steeds. Architectuur-visie ontwikkeld in "vriendenclub"', *Brabants Dagblad* 13 januari 1992.

- Havik, Klaske, 'Een kwestie van stijl. Expositiegebouw voor gotische kunst in Vlijmen van HP architecten', *Architect* 32 (2001) nr. 3 (maart), pp. 62-63.
- Heer, Jan de en Herman Meijer, *Rooms bouwen*, Haarlem 1981 (Eltheto, 64).
- Holtmann, Hans (red.), *De Willibrordkerk Almelo. Het erfgoed van Dom Hans van der Laan, Jan de Jong en Théodore Strawinsky*, Almelo 2004.
- Hooff, Dorothée van, Jouke van der Werf en Guy Goethals, *Langs moderne architectuur (1945-heden). Architectuurroutes in Nederland en België*, Utrecht/Antwerpen 1994.
- Jelsma, T., 'Muurschildering Strawinsky toont falend erfgoedbeleid', *Heemschut* 86 (2009) (oktober), pp. 18-21.
- Kloos, J.P., *Architectuur, een gewetenszaak. Een pleidooi in woord en beeld*, 's-Gravenhage 1985.
- Kuipers, Marieke, *Toonbeelden van de wederopbouw. Architectuur, stedenbouw en landschapsinrichting van herrijzend Nederland*, Zwolle 2002.
- Laan, Hans van der, 'Bossche School, leer stijl en middelen. Brabant bouwt in baksteen', *Brabantia* 42 (1993) nr. 5 (juni), pp. 3-5.
- Laan, Hans van der, 'Kloosters in de 12^e eeuw en de 20^e eeuw. Laboratoria voor fundamenteel architectuuronderzoek', in: Ackermans, Maurice en Theo Hoogbergen (red.), *Kloosters en religieus leven. Historie met toekomst*, 's-Hertogenbosch 2002, pp. 88-99.
- Laan, Hans van der, 'De Bossche School', in: Raukema, Anne-Mariken en Rachel Meulesteen (red.), *Brabant bouwt in baksteen. Na-oorlogse architectuur in Noord-Brabant, 1945-1970*, 's-Hertogenbosch 1993.
- Luyckx, Jac. J., 'Bossche School aan Zuiderparkweg. Mens belangrijkste element in huis', *Bossche Bladen* 3 (2001) nr. 2 (juni), pp. 54-56.
- Maas, Tom, *De eigen wetgeving der architectuur. Doctoraalscriptie over woorden en werken van Dom H. van der Laan en de Bossche School*, Voorburg 1988.
- Maas, Tom, 'Some personal reflections on the reception of Van der Laan's work in Dutch architecture', in: Paul Bradley (red.), *Living and Correspondences*, Leeds 2001, pp. 26-45.
- Maas, T., 'Bevrijd van symboliek en nut. Van der Laans weg naar de eigen wetgeving der architectuur', *architect/bouw* 5 (1989) nr. 9, pp. 36-41.
- Maas, Tom, 'Een kameleontische stijl', *Brabantia* 37 (1988) nr. 5 (mei), pp. 3-6.
- Maas, Tom, 'Het bouwen van de "Bossche School". De praktijk aan de theorie getoetst', *De Architect* 15 (1984) nr. 4 (april), pp. 64-69.
- Maas, Tom, 'Van der Laan zet puntjes op de i van de moderne architectuurtheorie', *De Architect* 15 (1984) nr. 3 (maart), pp. 55-57.
- Meijel, Leon van, *Cees Pouderoyen. Architect en stedenbouwkundige in dienst van de wederopbouw*, Nijmegen 2009.
- Molenaar, Joris, 'Representatie van het wonen', *Archis* (1989) nr. 6 (juni), pp. 38-41.
- Mulder, Suzanne en Jeroen Schilt (red.), *Jonge architecten in de wederopbouw*, Bussum 1993.
- O'Donnell, Roderick, 'Book Reviews', *AA files* (1998) nr. 36, pp. 74-78.
- Oirschot, Anton van, 'De Bossche School: geen na-bouw, wel nieuw-bouw', *Monumenten* 7 (1986) nr. 7 (januari), pp. 16-17.
- Olthoff, Willem, e.a., *Architectuurgids 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch [1994].
- Padovan, Richard, 'After Van der Laan', in: Paul Bradley (red.), *The line under the spell of its measure*, Leeds 2002, pp. 42-76.
- Padovan, Richard, *Dom Hans van der Laan. Modern Primitive*, Amsterdam 1994.
- Padovan, Richard, 'Laugier to van der Laan', *Architectural Design* (1979) nr. 12, pp. 324-326.
- Padovan, Richard, 'Obituary. Dom Hans van der Laan (1904-1991)', *Architectural Review* 189 (1991) nr. 1136 (oktober), p. 9.
- Pantus, Willem Jan, 'Bossche school in Oss', *Brabants heem* 48 (2006) nr. 4, pp. 129-136.
- Pirenne, Louis, 'Studiecentrum "Bossche School" in rijksarchief?', *Brabantia* 37 (1988) nr. 5 (mei), pp. 7-8.
- Robbertz, Renout, *Kloosters. Categorieaal onderzoek wederopbouw 1940-1965*, Zeist 2006.
- Rooy, A.J.J. van, 'Discussies rond de kerkelijke architectuur. Orthodox werk uit de Bossche School', *Katholiek bouwblad* 27 (1960) nr. 16, pp. 301-316.
- Rooy, A.J.J. van, *Nederlandse kerkbouw op een keerpunt*, Haarlem [1960]. Zie Groothuis 1961, 112.

- Rooy, A.J.J. van, 'Nieuw programma cursus 'kerkelijke architectuur'. Bredere basis wekt verwachtingen', *Katholiek bouwblad* 25 (1957) nr. 7 (28 december), pp. 97-99.
- Shannon, Kelly, 'Dom Hans van der Laan: Modern Primitive. Richard Padovan', in: *Domus* (1996) nr. 778 (januari), pp. 114-115.
- Steenhuis, Marinke, *Pieter Buys, tuin- en landschapsarchitect. Maken en laten*, Rotterdam 2008.
- Swinkels, Niels, 'Architect Dom van der Laan een gedreven onderzoeker. Inspirator Bossche School op 86-jarige leeftijd overleden', *Brabants Dagblad* 21 augustus 1991.
- Tijen, W. van, 'De vier uren van de moderne architectuur', *Plan* 1 (1970) nr. 9 (september), pp. 531-552.
- Tummers, L., 'Discussie over de betekenis van Granpré Molière', *Plan* 3 (1972) nr. 6 (juni), pp. 24-37.
- Tummers, L.J.M. en J.M. Tummers-Zuurmond, *Het land in de stad. De stedenbouw van de grote agglomeratie*, Bussum 1997.
- Vaart, Franz Josef van der, *Bedelordekloosters, 's-Hertogenbosch en de Bossche School. Studies over architectuur en stedenbouw*, Nijmegen 1999.
- Vaart, F.J. van der, *de Bossche School*, 's-Hertogenbosch 1991 (Boschboombladeren, 39).
- Wallis de Vries, Gijs, 'Abdij St. Benedictusberg', in: C.J.M. Schiebroek (red.), *Baksteen in Nederland. De taal van het metselwerk*, 's-Gravenhage 1991, pp. 173-188.
- Weston, Richard, 'Modern ideas born of monastic seclusion', *Architect's journal* 201 (1995) nr. 6 (april), p. 58.
- Wijdeveld, Eva, *Kerken Noord-Brabant. Categorieaal onderzoek wederopbouw 1940-1965*, Zeist 2004.

Tabel: Architecten en gebouwen van de Bossche School

Architect	cursist [1]	project	plaats	jaar	auteurs
Bedaux, Jos.	ja				Steenhuis 2009, 77.
met J.A. van der Laan		R.K. Economische Hogeschool	Tilburg	1960-62	Steenhuis 2009, 102-109.
Evers, A en G.J.M. Sarlemijn	ja, beiden				
		Heseveld	Nijmegen	1953-56	Haan en Haagsma 1996, 40 ; Van Hooff 1994, 17, 150-152; Maas 1988, 84, 86, 98-99; Padovan 1994, 142.
		Woningbouw Bos en Lommer	Amsterdam	1950-52	Barbieri 1999, 206-209; De Haan en Haagsma 1996, 40 .
		Maria Mediatrix, Heuvelkwartier	Breda	1949-52	De Haan en Haagsma 1996, 39-40 ; Maas 1988, 99; Padovan 1994, 142.
		Sacramentskerk	Amsterdam	1955	Mulder en Schilt 1993, 32.
		Gildewijk	Gorinchem	1955	Maas 1988, 85-89, 97; Mulder en Schilt 1993, 35.
		ULO-school	Amsterdam	1959	De Haan en Haagsma 1996, 40 ; Mulder en Schilt 1993, 34.
		Schutterswijk	Gorinchem	1965	Maas 1988, 85-89, 97; Maas 2001, 36,38.
Jong, Jan de	ja				Van Hooff 1994, 21, Steenhuis 2009, 77.
		Villa, Nieuwe Hescheweg 21	Oss	1953	Pantus 2006, 130;
		St. Vincentius a Paulokerk	Eindhoven	1960	Blijdenstijn 2000, 152; Goddijn 1999, 76;
		H. Gerardus Majellakerk	Gemert	1957-1960	Goddijn 1999, 76; De Haan en Haagsma 1996, 48-49 ; Holtmann 2004, 38; Van Rooy 1960.
		St. Benedictuskerk	Rijswijk	1957-1960	Goddijn 1999, 76; De Haan 2003; De Haan en Haagsma 1996, 48-49 ; Holtmann 2004, 38-39; Van Rooy 1960.
		Kerk van de Heilige Kruisvinding	Odiliapeel	1957-1960	Goddijn 1999, 76; De Haan 2003; De Haan en Haagsma 1996, 48-49 ; Holtmann 2004, 38; Maas 1988, 24; Pouderoyen 2002, 28-29; Van Rooy 1960.
		Pauluskerk	Uden	1964	Nahuijsen 2007, 14.
		klooster Doornburgh	Maarssen	1960-1966	De Haan en Haagsma 1996, 49 ; Holtmann 2004, 40; Van der Laan 2002; Maas 1988, 64; Padovan 1994, 166.
		Willibrordkerk	Almelo	1965	De Haan 2003; Holtmann 2004; Jelsma 2009; Pouderoyen 2002, 28-29.
		woonhuis architect	Schayk	1967	Holtmann 2004, 39, 41; Pantus 2003, 131.
		dubbel hoekpand, Ds. Hanewinkelplaats	Ravenstein	1969	Pantus 2006, 135.
		gemeentehuis	Someren	1976-81	De Haan en Haagsma 1983, 82.
Laan, Dom Hans van der	docent				Barbieri 1999, 18-19; Blijdenstijn 2000, 152; Padovan 1994; Steenhuis 2009, 27.
		abdij Benedictusberg	Vaals	1961, 1967	Akerboom 2000, 4-5; Van Dijk 1999, 101; Goddijn 1999, 76; De Haan en Haagsma 1983, 81; De Haan en Haagsma 1996, 56, 97-100 ;
		woonhuis Jos Naalden	Best		De Haan en Haagsma 2002, 40; Holtmann 2004, 29-35; Van Hooff 1994, 21; Kloos 1985, 93-94; Van der Laan 1993; Van der Laan 2002; Maas 1988, 70-75; Maas 1989, 38-41; Maas 2001, 40-41; O'Donell 1998, 78; Padovan 1979; Padovan 1991; Padovan 2002, 54, 56-60; Pouderoyen 2002, 28-29; Steenhuis 2009, 78-79; Wallis de Vries 1991, 173-188.
met neven Hans en Rik vdL		klooster	Roosenberg	1974-75	Van Dijk 1999, 101; De Haan en Haagsma 1981, 181-182; De Haan en Haagsma 1983, 82; De Haan en Haagsma 1996, 68-69 ;
		St. Paulusabdij, gastenkwartier	Oosterhout	1938 en 1955	De Haan en Haagsma 2002, 40; Maas 1984 (april), 64; Maas 1988, 66; Maas 1989, 39; Padovan 1991.
met broer Nico		St. Jozefkapel	Helmond	1948	De Haan en Haagsma 1981, 179, 182; De Haan en Haagsma 1983, 82; De Haan en Haagsma 1996, 78-90 ;
met broer Nico		kloosters	Tomelilla, Zweden	1986-1991	De Haan en Haagsma 2002, 40; Van der Laan 1993; Van der Laan 2002, 88; Maas 1984 (april), 65; Maas 1988, 90-95; Maas 1989, 39; Padovan 1991; Padovan 2002, 56-61.
met neef Rik vdL					De Haan en Haagsma 1996, 12, 30, 42 ; Maas 1988, 18; Padovan 1991; Padovan 1994, 88-89, 142; Pouderoyen 2002, 24-25.
					De Haan en Haagsma 1996, 12, 44-46, 59 ; Maas 1988, 48, 52-61; Maas 1989, 38; Maas 2001, 36-37; Padovan 1994, 142, 167-169.
					De Haan en Haagsma 1996, 106-108 ; De Haan en Haagsma 2002, 40; Van der Laan 1993; Van der Laan 2002; Maas 1989, 39; Padovan 2002, 65-66; Van Rooy 1953, 10; Steenhuis 2009, 27.
Laan, Nico van der Laan	docent				
met W. Hansen		St. Catharinakerk	Heusden	1949-50	Blijdenstijn 2000, 152; Goddijn 1999, 77; De Haan en Haagsma 1996, 61 ; Maas 1984 (april), 64; Maas 1988, 56, 74-75; Padovan 1994, 40-41; Padovan 2002, 52.
		St. Martinuskerk	Gennep	1953	De Haan en Haagsma 1996, 14, 61 ; Van der Laan 1993, 12; Maas 1988, 74-75; Padovan 1994, 136, 142; Padovan 2002, 52; Pouderoyen 2002, 24-25.
		Kerk van de Zoete Naam Jezus	Oeffelt	1954-56	Nahuijsen 2007, 14.
		woningen wijk Zuid	s-Hertogenbosch	1955	Maas 1988, 85-87.
		H. Johannes Geboorte (kerk)	Nieuwkuyk	1955	Goddijn 1999, 77; De Haan en Haagsma 1996, 15, 61 ; Padovan 1994, 142-143; Padovan 2002, 52.
		H. Geestkerk	Vlaardingen	1959	Groothuis 1961, 114; De Haan en Haagsma 1996, 61 ; Maas 1984 (april), 67; Maas 1988, 74-75; Padovan 1994, 164, 166; Van Rooy 1960, 32.
		stadhuis	Gennep	1955	De Haan en Haagsma 1996, 61 .
		St. Janslyceum	s-Hertogenbosch	1961	De Haan en Haagsma 1996, 61 ; Van der Laan 1993, 12.
		Sint Pauluskerk	Dongen	1965	De Haan en Haagsma 1996, 61 ; Maas 1988, 66; Van der Laan 1993, 12; Padovan 1994, 164, 166; Padovan 2002; 54-55
		Laurentiuskerk	Rosmalen	1965	Van Drunen 1993, 19, 21.
		Hofjes Codde en Van Baresteyn	Haarlem	1968	De Haan en Haagsma 1996, 61 .
		woonhuis Zuiderparkweg 105	s-Hertogenbosch	1969-70	Luyckx 2001.
		Sint Lucaskerk	s-Hertogenbosch	1972	De Haan en Haagsma 1996, 61 ; Maas 1984 (april), 67; Maas 1988, 74-75; Maas 2001, 36-38; Padovan 1994, 166; Pouderoyen 2002, 28-29.
		raadhuis	Rosmalen	1975	De Haan en Haagsma 1996, 61 .
		woningen Haagse Beemden	Breda	1980	Maas 1988, 89-90, 103; Pouderoyen 2002, 28, 30.
		Waterschap Maasland	Oss	1983	Maas 1984 (april), 64; Pantus 2006, 135.

Lierop, Piet van	ja				
		Scheppingskerk kantoor woningstichting, Venusstr. eigen woonhuis, Nieuwe Hescheweg 51	Oss Oss Oss	1968 1975 ?	Pantus 2006, 135. Pantus 2006, 134. Pantus 2006, 134.
Mens en Pruyn	ja, beiden				
met Pieter Buys		uitbreiding wijk Molenhoek	Rosmalen	1975	Steenhuis 2009, 133-140.
Nix, Th.	ja				
		St. Dominicuskerk	Nijmegen	1950-52	Blijdenstijn 2000, 154.
Peterse, Jan	ja				
		eigen woonhuis, Burg. V.d. Elzenstr. 16 dagverblijf gehandicapten	Oss Oss	1968 1975	Pantus 2006, 134. Pantus 2006, 134.
Pouderoyen, C.	docent				De Haan en Haagsma 1996, 13; Steenhuis 2009, 27.
		raadhuis kerk	Grave Groesbeek	1973	De Haan en Haagsma 1983, 82. Pouderoyen 2002, 24-25.
Pouderoyen, Dick	nee				
		woningen	Nijmegen		Maas 1984 (april), 65; Pouderoyen 2002, 30-31.
Ruys en Bolder	ja, beiden				De Haan en Haagsma 1996, 80-82.
en Van Dael		O.L.V. Hemelvaartkerk Fatima-kerk kantoor GAB, Alleenhouderstraat uitbreiding gemeentehuis gemeentehuis woningen Montens- en Bosschstr Emmauskerk Haagse Beemden	Phillipine Breda Tilburg Helvoirt Wouw Breda Bergen op Zoom Breda	1952 1954 1969 1976 1978 1980 1987 1978-82	De Haan en Haagsma 1996, 82. De Haan en Haagsma 1996, 82; Maas 1984 (april), 64; Maas 1988, 84-85. De Haan en Haagsma 1996, 82; Maas 1984 (april), 64. De Haan en Haagsma 1996, 82. De Haan en Haagsma 1996, 81-82. De Haan en Haagsma 1996, 82. De Haan en Haagsma 1996, 82. De Haan en Haagsma 1996, 82. De Haan en Haagsma 1996, 82; Maas 1984 (april), 66; Maas 1988, 89, 103-104.
Strik, J.	ja				
		St. Theobalduskerk	Boxtel	1957	Goddijn 1999, 77.
Vermeulen, Fons	ja				
		atelierwoning, Jac. Reviuslaan 25 R.K. kerk woningen Van Lennep- en Eedenstr. woonhuis Van Millenstraat 7 internaat 't Honk internaat de Berkt	Eindhoven Heelsum Son Venlo Veldhoven Veldhoven	1956 1959-61 1960-61 1969 1960-65 1965-70	De Haan en Haagsma 1996, 100. De Haan en Haagsma 1996, 101. De Haan en Haagsma 1996, 101. De Haan en Haagsma 1996, 101. De Haan en Haagsma 1996, 101. De Haan en Haagsma 1996, 101.
Wijnen, Gerard	ja				Steenhuis 2009, 77.
met P. Buys en F. Ruys en P. Buys, F. Ruys		eigen woonhuis kantoren en winkels Burg. Loeffplein uitbreiding wijk Pannenschuur woonwijk Maaspoort (prijsvraag) gemeentehuis cultureel centrum De Maaspoort woningen De Carolushof woningen Walstraat	Vught s-Hertogenbosch Oisterwijk s-Hertogenbosch Oirschot s-Hertogenbosch s-Hertogenbosch Ravenstein	1965 1968-70 1968-1977 1973 1977-81 1981-84 1979-85 1980	Steenhuis 2009, 84-85. De Haan en Haagsma 1996, 105. Steenhuis 2009, 141-145. De Haan en Haagsma 1996, 85; Maas 1988, 99-102; Steenhuis 2009, 146-150. De Haan en Haagsma 1983, 82; De Haan en Haagsma 1996, 56, 105, 106; Maas 1984 (april), 69; Maas 1988, 95-97. De Haan en Haagsma 1996, 106. De Haan en Haagsma 1996, 106; Molenaar 1989. Pantus 2006, 136.
en Ruys en Bolder		stadsvernieuwing De Brusselse Poort centrumplan Deurne Gemeentehuis	s-Hertogenbosch Deurne Deurne	1981-85 1981-85 1985	De Haan en Haagsma 1996, 106. De Haan en Haagsma 1996, 106. Maas 1988, 87.
als De Twee Snoeken		waterschapshuis De Dommel	Boxtel	1993-95	De Haan en Haagsma 1996, 56, 106.

[1] Dit is bepaald a.h.v. de inventarisatie uitgevoerd door J.M.M. van der Vaart